

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Українська мова

З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ФІЛОЛОГІЇ

8

Станіслав Караман
Олена Горошкіна
Ольга Караман
Людмила Попова

Українська мова

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням філології
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

ЗМІСТ

Передмова	6
Як працювати з підручником	7

ВСТУП

§ 1 Розвиток української мови	8
§ 2 Мова — найважливіший засіб пізнання, спілкування і впливу	11
§ 3 Мовні норми. Мовленнєві помилки	16

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 4 Розділи науки про мову та основні мовні одиниці	23
§ 5 Частини мови. Самостійні частини мови, їхні значення, морфологічні ознаки й синтаксична роль	25
§ 6 Іменник	27
§ 7 Прикметник	32
§ 8 Числівник	41
§ 9 Займенник	46
§ 10 Дієслово	50
§ 11 Прислівник	60
§ 12 Службові частини мови. Вигук	63

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 13 Синтаксис української мови як учення про будову речень і словосполучень. Основні одиниці синтаксису — словосполучення і речення. Словосполучення	74
§ 14 Типи підрядного зв'язку слів у словосполученні	77
§ 15 Синоніміка словосполучень різної будови. Узгодження прикметників із незмінюваними іменниками та іменниками спільного роду	80
§ 16 Структурно-семантичні типи речень	82
§ 17 Порядок слів у реченні. Логічний наголос	85
§ 18 Головні члени речення. Підмет. Способи його вираження	88
§ 19 Присудок. Способи його вираження	92
§ 20 Узгодження присудка з підметом	97
§ 21 Тире між підметом і присудком	101
§ 22 Другорядні члени речення. Означення. Види означень	107
§ 23 Прикладка як різновид означення	107
§ 24 Додаток як другорядний член речення	113
§ 25 Обставини. Типи обставин за значенням. способи вираження їх	133

§ 26	Порівняльний зворот	137
§ 27	Односкладні речення. Односкладні речення з головним членом, співвідносним із присудком. Означено-особові речення	146
§ 28	Неозначено-особові та узагальнено-особові речення	133
§ 29	Безособові речення	136
§ 30	Інфінітивні речення	138
§ 31	Називні речення	142
§ 32	Повні й неповні речення. Типи неповних речень. Еліптичні речення	146
§ 33	Уживання односкладних і неповних речень	151
§ 34	Тире в неповних реченнях	154
§ 35	Поняття про слова-речення	156
§ 36	Ускладнені речення. Речення з однорідними членами. Поширені й непоширені однорідні члени. Інтонація й сполучники сурядності в реченнях з однорідними членами	158
§ 37	Однорідні й неоднорідні означення	163
§ 38	Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами	166
§ 39	Розділові знаки в реченнях з однорідними членами	168
§ 40	Узагальнення вивченого про речення з однорідними членами	173
§ 41	Звертання непоширені й поширені. Розділові знаки при звертанні	176
§ 42	Вставні слова (словосполучення, речення)	184
§ 43	Розділові знаки в реченнях зі вставними словами (сполученнями слів, реченнями)	189
§ 44	Особливості використання вставних слів, сполучень слів і речень у різних стилях	193
§ 45	Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення	195
§ 46	Відокремлені означення	198
§ 47	Відокремлені прикладки	203
§ 48	Відокремлені додатки	208
§ 49	Відокремлені обставини	211
§ 50	Відокремлення уточнювальних членів речення	216
§ 51	Інтонаційне оформлення речень із відокремленими членами	219
§ 52	Повторення в кінці року	222
	Порядок синтаксичного розбору	268

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Повторення відомостей про мовлення, текст, стилі, жанри й типи мовлення. Засоби міжфразного зв'язку в тексті	18
Вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії й культури в публіцистичному стилі (письмово)	36

Твір-опис пам'яток історії й культури на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі (письмово)	38
Діалог, складений на основі телепередач	73
Конспект прочитаного науково-навчального тексту. Тематичні виписки	104
Стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості в художньому стилі (усно й письмово).....	124
Твір-опис місцевості (вулиці, села, міста) на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі (усно)	127
Різновиди аудіювання: ознайомлювальне, навчальне, критичне	225
Вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії й культури в науковому стилі (усно)	240
Усний твір-опис пам'яток історії й культури за картиною в публіцистичному стилі	245
Повідомлення на тему про мову, що потребує зіставлення й узагальнення матеріалу в науковому стилі (усно).....	247
Твір-оповідання на основі почутого (з обрамленням)	250
Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (зокрема на основі переглянутих телепередач) (усно)	256
Інтерв'ю в публіцистичному стилі.....	257
Ділові папери. Протокол.....	262
Докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням (письмово).....	265

Дорогі восьмикласники та восьмикласниці!

Нині, коли українська мова розширює сферу свого функціонування, зростає увага до культури усного та писемного мовлення. Розмовляти добірною українською мовою стає престижно, приходить розуміння того, що досконале знання мови — важлива професіограма людей різних спеціальностей.

У цьому навчальному році на уроках української мови ви почнете опановувати синтаксис — цікаву науку про словосполучення й речення. Вам відкриє свої таємниці просте речення. Ви навчитеся доречно використовувати в мовленні двоскладні й односкладні речення, неповні конструкції, речення з однорідними членами, зі звертаннями, вставними словами, відокремленими членами речення. Уміння правильно користуватися різними способами передачі чужого мовлення допоможе вам аргументовано доводити власні думки під час виступів, написання письмових робіт, виконання пошукових

завдань. Нові знання допоможуть вам удосконалити мовлення, глибше пізнати правила спілкування, відчувати себе освіченою, упевненою людиною, здатною за допомогою мови виявити якнайкраще свої здібності в будь-яких життєвих ситуаціях.

Запрошуємо вас до співпраці! Пропонуємо разом міркувати, аналізувати, формулювати висновки. Саме на це спрямовано зміст і побудову нового підручника.

Підручник допоможе вам розвивати навички письма й читання, говоріння й слухання. Ви будете працювати під керівництвом учителя, самостійно, у парах і групах. Сподіваємося на те, що вам сподобаються рубрики «Мовознавчі студії», ««Буду я навчатись мови золотої...»», «Спілкування», зацікавлять лінгвістичні дослідження й творчі завдання, стануть корисними додатки.

Тож до роботи! Успіхів вам в опануванні української мови!

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Буду я навчатись мови золотої

Читайте й запам'ятовуйте

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДОДАТКА

форми непрямих відмінків іменників чи займенників з прийменниками або без прийменників	<i>Всім серцем люблю Україну свою — і вічно ми будемо з нею!</i> (В. Сосюра)
числівники	<i>Стрілка годинника наближається до п'ятої.</i>
дієслова у формі інфінітива	<i>Жити чесно, трудитися для людей вчили його і вдома, і в школі</i> (Д. Бедзик).
сполучення кількісного числівника в знахідному відмінку з іменником у родовому відмінку	<i>Ох, мало ж друзів я живих зустрів!</i> (М. Рильський)
синтаксично неподільні словосполучення	<i>Дівчина наспівує «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».</i>

Практикум

Звертайте увагу, усно чи письмово треба виконувати вправу

Афоризм — короткий влучний вислів, який у стилій, зручний для запам'ятовування форми подає глибоку думку.

13 Перепишіть афоризми, уставляючи пропущені розділові знаки. Усно поясніть значення цих афоризмів.

1. Мова жива схованка людського духу (*Панас Мирний*).
2. Мова коштовний скарб народу (*І. Франко*). 3. Мова життя духовного основа (*М. Рильський*). 4. Мова ґенофонд культури (*О. Гончар*). 5. Мова для культури те саме що центральна нервова система для людини (*С. Лем*).

● Складіть власний афоризм про мову.

Працюйте в парах і групах

64 Працюймо в парах. Усно провідмініайте подані прикметники. Складіть речення, уживаючи прикметники в непрямих відмінках. Перевірте одне одного.

Східний, тямущий, Андріїв, Галин, верхній, повнолиций, безкраїй, довговий, праслов'янський, українськомовний, щедрий, щирий, нижчий, вищий, ближчий.

Постійно вдосконалюйте своє мовлення

НАГОЛОШУЄМО ТАК

аґрономія, алфавіт, а́ркушик, асиметрія, баґаторазовий, безпринципний, бе́шкет, бла́говіст, близький, болотистий, боро́давка, боссо́ніж, боя́знь, буршти́новий, бюле́тень

172 Працюймо в групах. Складіть діалог на одну з тем, використовуючи вигук.

І група — «Телефонна розмова».

ІІ група — «Тварини-актори».

Прислухайтесь до мудрої думки

104 Прокоментуйте висловлення.

Ніщо не коштує нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість (*М. Сервантес*).

СПІЛКУВАННЯ

Реалізуйте знання мовних норм через спілкування

24 Уявіть, що зустрілися троє друзів. Один допомагає батькам доглядати молодшого братика, завжди все робить своєчасно, любить читати, грати в шахи; другий скрізь записується, іноді забуває виконати домашні завдання, любить спорт, особливо бокс; третій любить музику, грає на гітарі, має унікальне почуття гумору.

Змодельуйте діалог друзів, використовуючи вербальні й невербальні засоби спілкування, щоб ваші однокласники змогли визначити персонажів. Дотримуйтеся орфоепічних норм.

25 Перегляньте в інтернеті уривок із фільму про Івана Марчука «Я розмалюю небо».

● Що ви знаєте про Івана Марчука як художника? Назвіть його роботи.
● Художник вважає: «Моя найбільша мрія — не бачити нещасних людей. Я хочу, щоб у цій країні всі були привітні й задоволені». Розкажіть, що ви можете зробити, щоб ваші друзі були «привітними й задоволеними».

Домашнє завдання

Оберіть завдання на власний розсуд

168 Складіть текст за однією з тем.

- «Зима прийшла» (без уживання часток).
 - «Швидше прийшла б зима» (з формотворчими й словотворчими частками).
 - «Ось і зима прийшла» (з модальними частками).
- Проаналізувавши складений текст, зробіть висновок про використання часток для посилення виразності висловлення.

Користуйтесь електронною підтримкою до підручника

Довідка до вправи 258

Виконайте завдання

Виконайте тестові завдання

Підготуйтеся до контрольної роботи

ВСТУП

§ 1

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

Наша мовна традиція сягає далеких, докнижних часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення, було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель (Б. Харчук).

1 Прочитайте текст. Перекажіть його. Визначте основну думку тексту, його стильову належність.

Формування української національної літературної мови на основі усно-розмовної почалося ще в XVI столітті. Іван Котляревський (XVIII ст.) дав українському слову перше літературне оброблення: мова поеми «Енеїда» цілком ґрунтується на розмовній основі, хоч у ній є чимало елементів мови старокнижної — у лексиці, морфологічних формах. Очищення національної літературної мови продовжувалося у творчості Віктора Забіли, Амвросія Метлинського, Левка Боровиковського, Григорія Квітки-Основ'яненка. Значно поповнив словниковий запас літературної мови, удосконалив її синтаксичний склад Тарас Шевченко.

Поява праць із різних галузей науки умовила потребу у відповідній термінології. Наукові терміни брали з грецької, латинської та інших мов буквально або в перекладі українською.

Хоч і повільно, але вироблялися український алфавіт і правопис. У 1818 році колишній вихованець Київської академії професор Олексій Павловський видав «Граматичку малоросійського наріччя», яка була першою науковою працею про українську мову. У 50-х роках XIX століття письменник Пантелеймон Куліш уклав правопис, названий «кулішівкою», особливості якого виклав у «Граматці» 1857 року.

Загальновідомо, що орфографія може успішно виконувати свої функції лише тоді, коли її норми для всіх членів суспільства єдині й законодавчо обов'язкові. У XX столітті «Український правопис» удосконалювався й перевидавався. 2019 року підготовлено нову редакцію «Українського правопису» (3 посібника).

- Які події свідчать про розвиток української мови?
- Назвіть чинники, що впливають на розвиток української мови.

Практикум

2 Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви. Поясніть поняття *літературна мова*. У чому відмінність між *літературною мовою*

A black and white portrait of a high-ranking Orthodox cleric, likely a bishop or metropolitan. He is wearing a black kamilavka (head covering) and a dark robe. He has a white beard and mustache, wears round glasses, and is adorned with multiple necklaces, including a large cross and a medallion.

Єпископ Холмський
і Подляшський Іларіон
(Іван Огієнко)

Процес формування української нації та української мови супроводжувався зміцненням національної самосвідомості, відчуттям права на розвиток власної культури. Вища форма національної мови — літературна мова. Вона є мовою нормативною, тобто характеризується наявністю певних мовних норм і застосовується в усіх сферах спілкування. Загальнонародна (національна) мова включає не тільки літературні слова, а й лексику обмеженого вжитку: професійні, діалектні, просторічні та жаргонні слова. Основоположником української літературної мови вважають Тараса Григоровича Шевченка.

Зміст поняття «основоположник» нової українс..кої мови, що закріпився за Тарасом Шевченком у мовознавстві, ро..кривається через визначен..я й опис провідних ознак його поетичного мовлення. Якісну різницю між мовленням Шевченка і його попередників побачить навіть лінгвістично неозброєний читач (*За Л. Мацько*).

3 Юрій Шевельов писав про Тараса Шевченка: «Він не просто писав поезії, він хотів усвідомити своє місце в літературі через візію майбутності своєї країни і, не меншою мірою, через визначення свого місця супроти попередників, яких він цінував, але з традиціями яких він “поривав”». Прокоментуйте думку мовознавця.

4 Ознайомтеся зі словами, виписаними з творів Тараса Шевченка. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником. Скільки таких слів виявилось? Про що свідчить той факт, що слова, які використовували в мовленні сучасники Кобзаря, у наш час потребують тлумачення?

Кайдани, ратища, свитина, на прою, титло, зигзиця, мірра, все, присносуший, фарисеї, візантійство, ладо, жупан, багряниця, галера, дружина, улус, орда, отаман, спис, панщина, князь.

5 Прочитайте й перекажіть текст. Доберіть до нього заголовки. Випишіть іменники — назви неістот, визначте їхні рід і число.

У добу духовного й національного відродження ми маємо можливість неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії.

Серед постатей, що пройшли важкі випробування долі і свій талант віддавали на вітер боротьби за здобуття державності, є ім'я Івана Івановича Огієнка. Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І не випадково. Адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував як мовознавець та літературознавець, редактор та видавець, перекладач і поет, вихователь і міністр, Православний митрополит та історик української церкви.

Важко сказати, у якій із названих сфер діяльності Іван Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне беззаперечне: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів життя не полишав сподвижницької діяльності на ниві відродження нації. Бібліографія наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, за неповними даними, складає понад тисячу одиниць (За М. Тимошиком).

- Що нового ви дізналися про Івана Огієнка?
- Знайдіть з інтернетних джерел інформацію про заклади, яким при своє ім'я Івана Огієнка.

6 Ознайомтеся з текстами. Висловіть припущення: які чинники впливають на вибір слова року?

1. Словник сучасної української мови та сленгу «Мислов» обрав *діджиталізацію* словом 2019 року. Неологізм, який увійшов в українську мову лише кілька років тому, є транслітерацією англійського *digitalization* та означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язаних з використанням цифрових технологій.

2. Словом 2019 року, за версією Оксфордського словника, став вираз *climate emergency*, що перекладається як «надзвичайна кліматична ситуація». Згідно з визначенням, це ситуація, яка потребує термінових заходів для скорочення або стримування змін клімату та запобігання незворотній шкоді довкіллю.

- Про яку тенденцію в мові свідчить щорічний вибір слова року?

СПІЛКУВАННЯ

Які запашні слова в нашій мові! Де їх брати? Читай! Ковтай вітаміни від геніїв. Ходи словниками, як затишними коридорами... (М. Дочинець).

7 Ознайомтеся з мовними заповідями Івана Огієнка. Прокоментуйте їх.

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
 2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
 3. Літературна мова — головний двигун культури народу.
 4. Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
 5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися нацією.
 6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
 7. Обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
 8. Стан літературної мови — ступінь розвитку народу.
 9. Як про зрілість окремої особи, так і про зрілість народу судять найперше з культури його літературної мови.
 10. Кожний свідомий громадянин має дбати, щоб навіть у найменшій оселі працював «Гурток плекання рідної мови».
- Розкажіть, яких заповідей дотримуетесь ви. Як ви розумієте десятку заповідей?

Домашнє завдання

8 Напишіть есе з теми «Слово року» за поданим планом.

1. Вступ (акцентуйте увагу на процесах, що відбуваються в сучасному світі і впливають на виникнення нових слів).
2. Основна частина (зверніть увагу на історію походження слова (запозичене, власне українське); зазначте, у якому стилі мовлення найчастіше слово застосовують, ілюструючи прикладами; спрогнозуйте, чи закріпиться слово в мові чи буде витіснене як зайве).
3. Висновок (підсумуйте зазначене).

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 2 МОВА — НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ ПІЗНАННЯ, СПІЛКУВАННЯ І ВПЛИВУ

Мовознавчі студії

Мова — система знаків, засобів і правил, що забезпечують процес спілкування й пізнання. Мова є спільною для всіх членів певного суспільства.

Мовлення — це мова в дії, тобто процес використання мови в спілкуванні. Мовлення є індивідуальним, притаманним кожній особистості.

9 Прочитайте. Прокоментуйте думки письменників і мовознавців.

1. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! (*М. Рильський*).
2. Будь-яка національна мова являє собою енциклопедію людських знань, у якій зафіксовано весь досвід і результати пізнавальної діяльності суспільства, яке нею користується. Історія живе в нашій мові, у пісні. Слово нам доносить із глибини віків пристрасі, радість, сподівання й горе наших предків. Мова — це душа народу (*М. Шумило*).
3. Мову треба вивчати, уважно вслухаючись у мовлення, відбираючи й запам'ятовуючи при цьому окремі слова і граматичні форми, цілі словосполучення і речення. Для успішного оволодіння мовою потрібне також гостре чуття, щоб можна було вловлювати найтонший пульс життя в такому живому організмі, яким є наша мова. «Як багато значить слово!» — проникливо говорив визначний український письменник Іван Франко і підкреслював, що силу духу мови, її велику таїну можна пізнати тоді, коли прагнеш відчувати її, «серцем зрозуміти» (*О. Сербенська*).
4. Можна було б без кінця-краю наводити приклади глибоких і цінних висловлень письменників про значення

рідної мови для народу і про свою любов до неї, щоб зрозуміти, який дорогий скарб для кожної людини — рідна мова (О. Гончар).

- Поміркуйте, чому кажуть *рідна мова*, але *усне* чи *писемне мовлення*? У чому полягає різниця між *мовою* і *мовленням*?

10 Прочитайте текст. Визначте його жанр, тему, основну думку, доберіть заголовок.

Розповідають, буцімто в ті часи всі люди однією мовою говорили й усі одне одного розуміли. І закортіло людям лишити пам'ять про себе довічну: — А нумо зберемося разом та й побудуємо вежу високу! — мовив один. Зраділи всі та й загукали: — Ми збудуємо вежу аж до самого неба!

Обрали гору високу — та й почалася робота! Хто глину місить, хто з неї цеглу ліпить, хто в печах обпалює, хто на гору підвозить. Усі працюють, усі співають, весело всім. Будувалася вежа не рік і не два. Самих лише цеглин для неї знадобилося тридцять п'ять мільйонів! Ціле місто виросло навколо гори. Місто Вавилон. А на горі з кожним днем усе вище й вище, уступами підводилася вежа-красуня: знизу широка, догори все вужча й вужча. І кожен уступ цієї вежі фарбували в інший колір: у чорний, жовтий, червоний, зелений, білий, жовтогарячий. Верх придумали зробити синім, щоб був наче небо, а покрівлю — золотою, щоб, як сонце, виблискувала! І ось вежа майже готова. Ковалі вже золото кують для покрівлі, малярі пензлі занурюють у відра з синьою фарбою. Та ранком, де не взявсь, поміж людей з'являється сам Бог Ягве. Не сподобався йому їхній намір — досягти неба, де живе Бог. «Це тому примудрилися вони свою вежу вибудувати, — подумав він, — що у них спільна мова і кожна людина розуміє іншу. От вони й домовились!» І наслав Ягве на землю страшенну бурю. Поки буря вирувала, вітер поніс усі слова, які люди звикли одне одному говорити. Невдовзі буря вщухла, і люди знову стали до роботи. Вони ще не знали, яка біда їх спіткала. Покрівельники пішли до ковалів сказати, щоб ті швидше кували листи для покрівлі. А ковалі не розуміють ані слова. У всьому місті Вавилоні люди перестали розуміти одне одного.

Покидали всі роботу, блукають, наче у воду опущені, та шукають: хто міг би їх зрозуміти? І почали люди збиратися купками — хто з ким однаково говорить, той і намагається триматися того. І замість одного народу вийшла сила-силенна різних народів. І розійшлися люди в різні кінці землі, кожен народ у свою сторону — будувати свої міста. А вежа почала потроху розвалюватися. Але подекують, що досі в кожному місті можна знайти уламки цегли від Вавилонської вежі. Тому що багато хто носив їх із собою на згадку про ті часи, коли на землі мир панував і люди розуміли одне одного.

Вавилонська вежа.
Художник Пітер Брейгель
старший, 1563 р.

- Дайте відповіді на запитання за змістом тексту.
 - Які проблеми порушуються в легенді?
 - Що завадило людям збудувати Вавилонську вежу?
 - Про яку роль мови в житті людини та суспільства йдеться в легенді?
 - У яких життєвих ситуаціях використовують фразеологізми *вавилонська вежа*, *вавилонське стовпотворіння*?
- Стисло перекажіть текст.

Практикум

Функція мови — це роль, яку відіграє мова в суспільстві.

Мова — засіб спілкування.

Мова існує насамперед для того, щоб люди могли спілкуватися (тобто виконує *комунікативну* функцію). За допомогою мови людина отримує й передає інформацію, ділиться почуттями, переживаннями. З іншого боку, саме завдяки мові сформувалася людина розумна — *homo sapiens*.

Мова нерозривно пов'язана з мисленням людини, слугує *засобом формування й висловлення думок*.

Мова — засіб пізнання.

Мова формує внутрішній світ людини, зберігає й передає від покоління до покоління досвід, накопичений людством, знання про довкілля. Завдяки мові формуються поняття, уявлення, судження.

Мова — засіб впливу. Через мову люди можуть впливати на інших, спонукати до певних дій: просити, застерігати, забороняти, радити, переконувати. І від кожної людини залежить, буде цей вплив позитивним чи негативним.

11 Прочитайте. Об'єднайте висловлення про мову в три групи за функціями: 1) спілкування; 2) пізнання; 3) впливу.

1. Слово — найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові — може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість (*Горгій*). 2. Мова видобувається з мислення, як метал з руди (*О. Смирницький*). 3. Людина, яка вміє правильно і гарно говорити, легко встановлює стосунки, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона отримує задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають (*І. Томан*). 4. З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивіщує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини... Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель — мова (*І. Вихованець*). 5. Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше відчуває себе людиною (*І. Кант*). 6. Слово — відлуння думки (*Г. Флобер*). 7. Мова — далеко не тільки «засіб спілкування», тобто передачі «вже готових думок»... Куди серйозніша її місія — бути способом народження тих думок: коли «нема мови», людині просто-напросто «нема чим думати» (*О. Забужко*).

12 Прочитайте висловлення. Яка спільна думка в них? Доведіть, що мова об'єднує народ, сприяє формуванню національної самосвідомості.

1. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди сердечних поривань, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одне слово, увесь слід свого духовного життя народ *дбайливо* зберігає в рідному слові. Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що поєднує минулі, сучасні й майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле (*К. Ушинський*).
2. Природою дано людині мову — великий *дар*. Не тільки користуватися ним, рідним словом, а й натхненно рости, *оберігати* його коріння й леліяти його цвіт. Ось

Афоризм — короткий влучний вислів, який у стислій, зручній для запам'ятовування формі подає глибоку думку.

Павло Тичина

тоді воно буде запашним і співучим, сповненим музики й чару, життєвої правдивості й поетичності (О. Гончар).

- Доберіть синоніми до виділених слів.

13 Перепишіть афоризми, уставляючи пропущені розділові знаки. Усно поясніть значення цих афоризмів.

1. Мова жива схованка людського духу (Панас Мирний). 2. Мова коштовний скарб народу (І. Франко). 3. Мова життя духовного основа (М. Рильський). 4. Мова генофонд культури (О. Гончар). 5. Мова для культури те саме що центральна нервова система для людини (С. Лем).

- Складіть власний афоризм про мову.

14 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Як ви розумієте зміст поняття «поборник української мови»? Підготуйте розповідь про поборників українського слова, використовуючи інтернетні ресурси.

Одним із найбільших поборників української мови був Павло Тичина. Рідне слово поет не лише возвеличував своїми ліричними шедеврами, а й був пропагандистом і захисником материнської мови протягом усього життя. Ще навчаючись у бурсі та духовній семінарії, де українську мову не те що не викладали, а й забороняли нею говорити, Тичина став палким прихильником національної ідеї. Він бере активну участь у засіданнях українського гуртка, декламує перед семінаристами твори Тараса Шевченка, відвідує «суботи» Михайла Коцюбинського, пише вірші рідною мовою. З юнацьких років Павло Тичина записує українські пісні, приказки, цікаві вислови, діалектизми.

Тичина як поет вважав: оволодіння українською мовою є важливим показником прихильного ставлення до України. Своєю оригінальною, вишуканою, мелодійною поезією він засвідчив, на якому високому рівні розвитку перебуває українська мова, наскільки вона виразна, гнучка, милозвучна, лексично розмаїта. Павло Тичина тонко відчував мелодику української мови, умів добирати найнеобхідніші слова у найкращій послідовності, уславився як неперевершений майстер віршування і, за свідченням сучасників, навіть «перевіряв звучання поетичного слова на камертоні». І це при тому, що він у жодному навчальному закладі ніколи не вивчав української мови (Г. Донець).

- Підготуйте усне повідомлення про значення мови у вихованні особистості.

СПІЛКУВАННЯ

15 Працюймо в парах. Один із вас має дібрати аргументи, що підтверджують судження В. Кленца: «Рідна мова завжди солов'їна, зігріває людей все життя», а інший — думку В. Лотоцького: «Не говори: в нас мова солов'їна, бо мова вище, ніж пташиний спів».

- Проведіть у класі диспут, скориставшись підготовленими аргументами.

16 Прочитайте текст. Визначте його головну думку.

Людина — вінець природи. З-поміж інших істот її вирізняє здатність до мови. Без неї людина просто не була б людиною та радше нагадувала б мавпу. Значення мови як для кожної окремої людини, так і для суспільства загалом важко переоцінити. Мова для нас є основним засобом спілкування, обміну інформацією, пізнання, впливу. Завдяки їй ми нагромаджуємо свій досвід і зберігаємо в часі досвід та знання минулих поколінь. Здавалося б, усі ми знаємо мову ще з колиски, вчимо її в школі, послуговуємося ними щодня, але мова — складна річ, що приховує від нас чимало таємниць. Розкрити їх, пірнути, ніби батискаф на дно океану, в її глибини нам допомагає цікава й чарівна галузь — мовознавство.

Сьогодні мовознавство — це розгалужена система різноманітних дисциплін, що вивчають мову і народ, мову і психіку людини, мову і процеси пізнання, мову і комп'ютер.

Щороку зростає і практична роль мовознавства. Завдяки його здобуткам ми вчимося грамотно писати, чітко і правильно висловлювати свої думки, вивчаємо інші мови, перекладаємо з однієї мови іншою, укладаємо словники та підручники. Без дослідження мови годі було б мріяти про повноцінні комп'ютери та програмне забезпечення. Дані мовознавства логопеди використовують для корекції мовлення дітей. Мовознавчі відомості для своїх потреб застосовують історики, етнографи, соціологи, психологи, криміналісти та інші фахівці (За *К. Булаховським*).

- Значення незрозумілих для вас слів з'ясуйте за словником.
- Запропонуйте власне визначення мовознавства.
- Розкажіть, як знання мови вам допомагає в різноманітних ситуаціях.
- Яка інформація, здобута на уроках української мови, вас найбільше врадила, здивувала?

Домашнє завдання

17 Напишіть есе «Мова і комп'ютер».

Підсумок

Що нового й корисного ви дізналися на уроці? Що найбільше запам'яталося?

Культура мовлення

АПАРАТ ШВЛ

У професійному вжитку медичних працівників та повсякденному мовленні українців з'явилася назва *апарат штучної вентиляції легенів*, яку нерідко передають ініціальною аббревіатурою ШВЛ і вимовляють як [шевелл].

Проте така вже, на жаль, узвичаєна вимова неправильна, оскільки назва першої букви в ній *ша*, а не *ше*. Відповідно до назв букв — складників аббревіатури ШВЛ її потрібно вимовляти як [шавелл] (За *К. Городенською*).

§ 3

МОВНІ НОРМИ. МОВЛЕННЄВІ ПОМИЛКИ

Мовознавчі студії

Мовна норма — це сукупність мовних засобів і правил їх добору й уживання.

Мовленнєва помилка — це порушення мовної норми.

18 Прочитайте лінгвістичну довідку. Які мовні норми вам відомі? Що таке мовленнєва помилка?

З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити й писати, тобто відповідно до мовних норм.

Існують такі мовні норми: лексичні (розрізнення значень семантичних відтінків слів, закономірності лексичної сполучуваності); граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); стилістичні (доцільність використання виражальних засобів відповідно до ситуації спілкування); орфоепічні (вимова); орфографічні (написання); пунктуаційні (постановка розділових знаків).

Мовленнєві помилки мають ті самі назви, що й мовні норми. Помилки трапляються як в усному, так і в писемному мовленні.

«Буду я навчатись мови золотої...»

МОВЛЕННЄВІ ПОМИЛКИ

Форма мовлення	Вид помилки	Умовний знак	Приклад	Яку мовну норму порушено	Як правильно
Усна	Помилка в наголошуванні		<i>одинадцять</i>	Норму наголошування: у цьому слові наголос падає на склад <i>-на-</i>	<i>одинадцять</i>
	Вимовна		на [p'ічц'і]	Вимовну: у цьому слові сполучення букв <i>чц</i> вимовляється як [ц':]	на [p'іц':і]
Усна й писемна	Лексична	<i>М</i>	Через неділю дім збудували.	Лексичну: слово вжито не в його значенні	Через тиж-день дім збудували.
	Фразеологічна	<i>М</i>	Хлопець мовчав, як риба об лід.	Фразеологічну: плутання значень двох подібних сталих зворотів: <i>мовчати як риба; битися як риба об лід</i>	Хлопець мовчав як риба.
	Морфологічна	<i>Г</i>	Він уже звик до пташків.	Морфологічну (граматичну): неправильно утворено форму родового відмінка множини іменника	Він уже звик до пташок.

Форма мовлення	Вид помилки	Умовний знак	Приклад	Яку мовну норму порушено	Як правильно
Усна й писемна	Синтаксична	Г	<i>Згідно повір'ю, на Івана Купала...</i>	Синтаксичну (граматичну): неправильно побудовано словосполучення	<i>Згідно з повір'ям, на Івана Купала цвіте папороть.</i>
	Орфографічна	/	<i>Мовчали стипи.</i>	Орфографічну: у корені слова треба писати букву <i>е</i> , перевірне слово — <i>стен</i>	<i>Мовчали степи.</i>
	Пунктуаційна	V	<i>Які новини.</i>	Пунктуаційну: у кінці питального речення треба ставити знак питання	<i>Які новини?</i>

Практикум

Правопис — одяг писемної форми. В усі часи він має бути зручним і ошатним (В. Русанівський).
Немає людини, яка не робила б помилок, але той, хто виправляє свої помилки, — мудрець (Китайська мудрість).

19 Схарактеризуйте помилки, допущені вами у творчих роботах, складених на попередніх уроках. Який матеріал вам необхідно повторити?

20 Знайдіть помилки в реченнях, визначте їхні види. Укажіть, які мовні норми порушено. Виправте помилки й запишіть речення.

1. Що дня кожен із нас постає перед вибором, малим чи великим, де сказати «так» одному варіантові означає сказати «ні» іншим (В. Юрі). 2. Більш за все я люблю і захоплююсь математикою. 3. Дніпро — сама велика річка України. 4. Повість «Інститутка» відіграє велике значення у творчості Марко Вовчок. 5. Почались безкінцеві наклепи на Мотрю зі сторони Кайдашихи. 6. Дмитрик знову зустрів знуцання з боку однокласників. 7. В останні роки з'явилися твори, які з великою художньою силою піднімають питання сучасності.

21 Спишіть слова, ставлячи наголос. Перевірте за словником. Запам'ятайте наголошення слів, що часто вживаються з помилковим наголосом. Для цього складіть текст з одним словом, використовуючи його якомога більше разів.

Зразок. Мабуть, сьогодні важко знайти людину, яка нічого не чула б про жалюзі. Жалюзі подобається всім. Улітку жалюзі приховує кімнату чи офіс від яскравого сонця...

Випадок, загадка, годжі, патерни, фейсбук, псевдонім, лате, слабий, старий, черкати, черствий, сімдесят, пурхати, сердити, кропива, котрий, курятина, кухонний, коесо, коваль, кидати, обруч, сантиметр, дуплекс, індустрія, каталог, маркетинг, фольга, форзац, пастила, щипці.

- **Працюймо в парах.** Обмінуйтеся роботами з однокласником (однокласницею), оцініть його (її) текст за такими критеріями: кількість уживання складних для наголошування слів; оригінальність.

Виконайте завдання

22 Запишіть подані слова, уставляючи потрібні букви. Для повторення якої орфограми вони дібрані?

Рус..о, шас..і, кол..ектив, суф..ікс, ас..истент, нет..о, брут..о, тон..а, ман..а, віл..а, Яф..а, Бот..ічел..і, Андор..а, бон..а, клас.., кол..ектив, груп..а, профес..ор, грам..атика, тер..иторія, бал.., мас..аж, Марок..о, ват.., шос..е, ал..ея, інтермец..о, ат..естат, ап..арат, орфограм..а, грам.., профес..ія, лібрет..о, ак..орд, бас..ейн, клас..ика, мас..ив, метал.., програм..а, кілограм.., пас..ажир, парал..ель, грип.., бел..етристика, Ал..а, ін..овація.

- Складіть словникову статтю до тлумачного словника для учнів початкових класів зі словами *граматика, паралель*.

23 Виконайте вправу, скориставшись QR-кодом: перекладіть слова з англійської мови на українську. Оберіть варіант написання слів іншомовного походження, пригадавши відповідні правила.

24 Складіть речення з поданими фразеологізмами. У яких ситуаціях спілкування їх доцільно вживати?

Міряти на свій аршин; розбити глек; як Пилип з конопель; прийде коза до воза; забивати баки; передати куті меду; видно пана по халявах; кебету мати; чуба нам'яти.

СПІЛКУВАННЯ

Виконайте тестові завдання

25 Уявіть, що зустрілися троє друзів. Один допомагає батькам доглядати молодшого братика, завжди все робить своєчасно, любить читати, грати в шахи; другий скрізь запізнюється, іноді забуває виконати домашні завдання, любить спорт, особливо бокс; третій любить музику, грає на гітарі, має унікальне почуття гумору.

Змоделюйте діалог друзів, використовуючи вербальні й невербальні засоби спілкування, щоб ваші однокласники змогли визначити персонажів. Дотримуйтеся орфоепічних норм.

26 Перегляньте в інтернеті уривок із фільму про Івана Марчука «Я розмалюю небо».

- Що ви знаєте про Івана Марчука як художника? Назвіть його роботи.
- Художник вважає: «Моя найбільша мрія — не бачити нещасних людей. Я хочу, щоб у цій країні всі були привітні й задоволені». Розкажіть, що ви можете зробити, щоб ваші друзі були «привітними й задоволеними».

Домашнє завдання

Підсумок

27 Напишіть есе «Я мрію про...». Дотримуйтеся мовних норм.

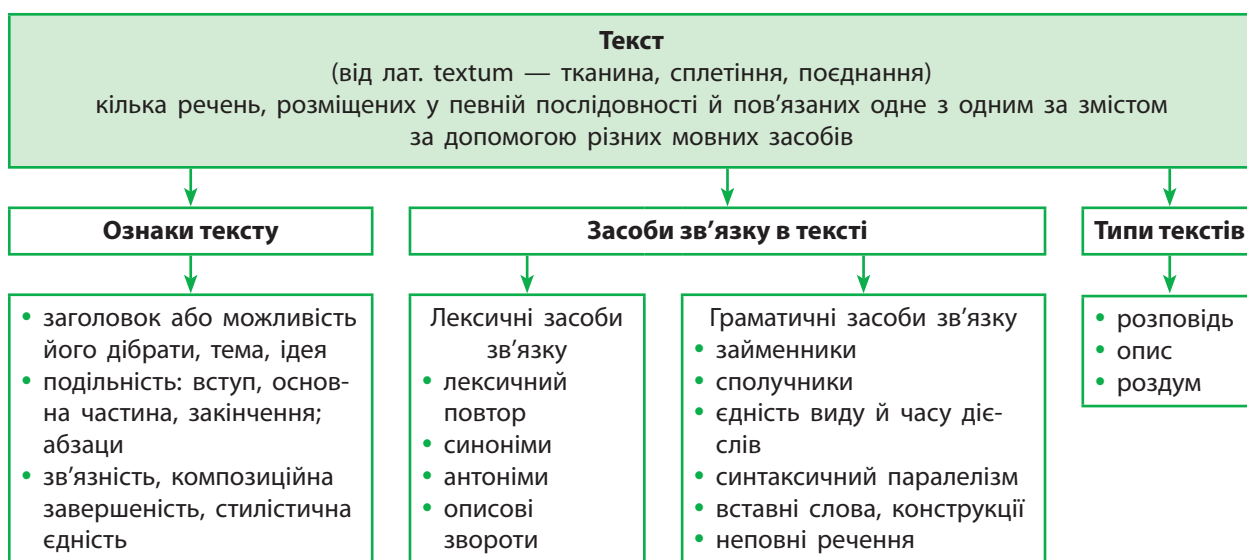
Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО МОВЛЕННЯ, ТЕКСТ, СТИЛІ, ЖАНРИ Й ТИПИ МОВЛЕННЯ. ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ТЕКСТІ

28 Розгляньте схему. Яка інформація, подана в ній, вам відома? Значення яких понять ви можете пояснити й навести приклади? Сформулюйте за її змістом 5 запитань для однокласників.

29 Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте тип мовлення (розповідь, опис, роздум) і стиль тексту. Назвіть засоби зв'язку в тексті.

«Доброго ранку!», «Ти вже чистив зуби?», «А що у нас на сніданок?» Спочатку було слово. І відтоді як же багато воно означає в нашому житті. День починається зі слова. Розмова — з нього ж. Монолог — зі слова, а діалог — із двох.

Слово може бути приємним, щирим, добрим, милим; великим, коротким, маленьким; кострубатим, дивним. Апогеем мовлення є гострі слівця, які водночас можуть бути іронічними й улесливими, а ще — жартівливими. Слово — зброя, здатна воювати як за добро, так і, на жаль, за зло. Людина може мати сильний характер іззовні, але варто сказати їй щось «усередину», вразити, і вона відразу стає слабкою, або ж розчуленою, чи навіть беззахисною. Коли сказати добрим людям добре слово, вони стануть добрішими, сказати зле слово мудрим — вони стануть удвічі добрішими. Слово — величний дарунок, який протягом

О зброє щастя, слово,
я жить з тобою звик!
Ти — квітка у любові,
в ненависті ти — штик.

(В. Сосюра)

Слова — це ті ж зернини, що впали в родючу землю, це хліб наш насущний, без якого немислиме саме життя. Слова — це крила ластівки, вона їх не почуває, але без них не може злетіти. Слова, сказані й не сказані ще ніким, живуть у душі народу.

(Ю. Мушкетик)

НАГОЛОШУЄМО ТАК

важливіший
живемо́
невичерпний

життя треба вчитися ... добирати, щоби дар не перетворився на тягар (Св. Черній).

- Поясніть значення слів *розмова, монолог, діалог, мовлення*.
- Назвіть «гострі слова», які залежно від ситуації спілкування можуть бути іронічними й жартівливими.
- Автор порівнює слово зі зброєю. А із чим порівняли б слово ви?
- Запишіть слова й словосполучення, якими можна підтримати й підбадьорити людину.

30 Прочитайте тексти. Зверніть увагу на наголошення підкреслених слів. Визначте: а) тип мовлення (розповідь, опис, роздум); б) стиль текстів (розмовний, художній, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний). Відповідь обґрунтуйте.

1. Ми живемо у світі зі слів, значення й походження яких часто не знаємо, бо просто не цікавимося, не замислюємося над цим. Розраховуємося словами, наче монетами, не вникаючи, що на них зображено. Кажемо «дякую», не вкладаючи справжньої подяки, вітаємося «добридень» без свідомого побажання доброго дня... Словами *розчаровуємо, зневірюємо, відвертаємо, ранимо, калічимо, отруюємо, тролимо, вбиваємо*. О так, цим ми користуємося вміло, бо слово й надалі залишається найсильнішою зброєю нашої комунікації. Слово й надалі має властивість застрягати в горлі. І в серці. А проте слово має і протилежний невичерпний потенціал: *зачаровувати, обнадіювати, навертати, гоїти, оздоровлювати, лікувати, підтримувати, воскрешати*. І так, цим ми легковажимо, бо зброя у комунікації, авжеж, важливіша, надійніша й сильніша (М. Титаренко).

2. Слово — найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремлено оформлена значеннева одиниця мови, яка співвідноситься з пізнанням і виокремленням окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента — його називання, вказування на нього або його вираження (З енциклопедії «Українська мова»).

3. Стаття 5. Мова освіти в закладах загальної середньої освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти є державна мова.

Кожен, хто здобуває в закладі освіти повну загальну середню освіту, вивчає у цьому закладі державну мову відповідно до державних стандартів (Закон України «Про повну загальну середню освіту»).

4. А якого кольору слова?

...Слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім

починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... Й одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, не-догоріле листя.

Слово «осінь» туге й жовте, наче віск (*Є. Гуцало*).

- У тексті 1 знайдіть засоби міжфразного зв'язку.
- З тексту 2 випишіть ключові слова і словосполучення.
- За допомогою тексту 4 поясніть ознаки тексту.

31 Спишіть речення в такому порядку, щоб утворився текст про те, як працює метод помідоро. Уставте пропущені букви. Визначте тип мовлення і стиль тексту.

1. Винагорода — важлива частина процесу. 2. Установіть таймер на 25 хвилин. 3. Ун..кайте всього, що вас відволікає — тел..фона, тел..візора, музики, брата. 4. Перегляньте цікаве відео чи послухайте улюбл..ну пісню. 5. Двадцять п'ять хв..лин — це небагато. 6. Знайдіть для роботи тихе місце, де вас ніхто не потурбує. 7. Якщо такого немає, подумайте про навушники із шумопогл..нанням. 8. Усього, що заважає вам зос..редитись. 9. Працуйте й зос..реджуйтеся на завданні так р..тельно, як мож..те. 10. У вас вийде! 11. Тепер найпр..ємніше. 12. Через 25 хвилин винагородіть себе. 13. Пограйтесь із собакою або хв..лин десять попереписуйтеся з друзями. 14. Коли ви ч..каєте на винагороду, мозок краще зос..реджується (*Б. Оклі, Т. Сейновські, Е. Макконвіл*).

32 Прочитайте. Поясніть, що таке мовленнєва культура і як її досягти. Виділіть ключові слова в тексті. У кожному абзаці знайдіть речення, яке виражає його основну думку.

Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Однак цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним.

Щоб цього досягти, треба вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень, користуватися словниками. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлювання.

Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясне, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє або не знає, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне, захащене зайвими словами, непотрібними красивостями.

Ся видихнув душу у слово,
на волю її відпустив.
— Ось тобі рима — підкова
і вільному воля, прости.
А потім зустрів випадково
уже у столітті новім.
— Ну, як тобі, душе, у слові?
— Самотньо... як в тілі твоїм.
(*Л. Талалай*)

Мовлення тоді гарне, коли воно якнайповніше і якнайточніше передає думки чи малює образи, легко сприймається.

Грамотне, багате мовлення — це вияв поваги до людей (*Із часопису*).

33 Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Складіть план тексту. З'ясуйте, як пов'язані речення в тексті. Випишіть речення, у яких зосереджено найголовніші думки тексту.

Агатангел Кримський

У системі кожної мови, навіть складної, можна побачити певну логіку, спільну з іншими мовами. Ось чому з опануванням однієї мови нам уже легше вчити іншу. Свідченням цього є поліглоти, люди, які володіють багатьма мовами. Історія знає чимало імен. Відомий у всьому світі український сходознавець Агатангел Кримський володів англійською, німецькою, італійською, французькою, російською, польською, грецькою, турецькою, давньоєврейською, санскритом та іншими мовами. Сам Кримський писав про свій досвід: «Найскладніше було вивчити перші три-чотири мови. У подальшому знання нової мови дається без серйозного зусилля».

Знання різних мов збагачує нас інтелектуально та духовно. Загальновідомою є істина: чим більше мов знає людина, тим більше вона людина. Мабуть, правий був Франсуа Вольтер, говорячи, що чужу мову можна вивчити за шість років, а свою потрібно вчити все життя. Кожен із нас володіє рідною мовою з дитинства, але рідна мова — безкрай океан (*К. Булаховський*).

34 Усе частіше співрозмовники замість слів, що позначають певні емоції, використовують смайлики. На вашу думку, чи всі емоції можна висловити за допомогою цих знаків? Чи існують ситуації, коли використання смайликів недоречне? Свої думки висловіть у формі есе.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 4

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ ТА ОСНОВНІ МОВНІ ОДИНИЦІ

Мовознавчі студії

35 Розгляньте таблицю. Які з розділів науки про мову вам відомі? Які мовні одиниці є предметом вивчення в цих розділах? Побудуйте висловлення за таблицею, доповніть його прикладами.

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ

Розділ науки про мову	Основні мовні одиниці	Що вивчається
Фонетика	Звук	Звуковий склад мови
Графіка	Буква	Знаки письма, що служать для позначення звукового мовлення
Будова слова	Морфема	Морфемний склад слова, значення морфеми, їхні роль і місце в слові
Словотвір	Слово	Способи творення слів
Лексикологія	Слово	Слова, їхні значення, походження й поширення в мовленні
Лексикографія	Слово	Особливості укладання словників, їх види
Морфологія	Слово	Розряди слів (частини мови), їхні граматичні ознаки, система словозміни
Синтаксис	Словосполучення, речення	Визначальні ознаки словосполучення й речення; їх види, будова, роль і функціонування в мовленні
Стилістика	Текст	Стилі мовлення, їхні особливості
Орфоепія	Слово	Правила вимови слів
Орфографія	Слово	Правила написання слів
Пунктуація	Речення	Правила вживання розділових знаків

36 З'ясуйте, до якого розділу науки про мову належать подані терміни.

Голосний звук, синонім, склад, наголос, крапка, дефіс, морфема, буква, орфограма, суфіксальний спосіб, підмет, числівник, тире, приголосний звук, паронім, орфоепічний словник, складений присудок, корінь, основоскладання, знак оклику, діалектизм.

НАГОЛОШУЄМО ТАК

агронóмiя, алфавіт, áркушик, асиметрі́я, багаторазóвий, без-принци́пний, бе́шкет, бла́говіст, близькі́й, болоти́стий, боро́давка, босо́ніж, боя́знь, бурштино́вий, бюлетéнь

37 Запишіть слова. Які правила орфографії ви повинні застосувати? Назвіть мовні одиниці.

[ві́ве^нрнути], [кри^ва́вий], [пле^нска́ти], [пе^нча́тка], [ві́пли^вти], [обно́си^вти], [хи^ме́ра], [ве^нсе́лий].

38 Прочитайте слова відповідно до орфоепічної норми. Укажіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв, запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть причини розбіжностей між кількістю букв і звуків у словах. Які розділи науки про мову вивчають ці одиниці й це мовне явище?

Обласний, пісний, радісний, щасливий, чесний, корисний, проїзний, тижневий, якісний, капусняк.

- Складіть і запишіть речення з трьома словами (за власним вибором). Поясніть їхнє лексичне значення та правопис. До якої частини мови вони належать?

39 Замініть словосполучення синонімічними.

Зразок. Небо без хмар — безхмарне небо.

Ділянка біля міста; курорт біля моря; село біля Карпат; фігура без форми; станція біля кордону.

- У яких випадках вимова і правопис префіксів не збігаються? Поясніть чому.

40 Запишіть слова. Виділіть словотворчі суфікси. Укажіть на суфікси емоційної оцінки, з'ясуйте їхнє значення (пестливості, здрібнілості, згрубілості тощо).

Бабусенька, хустинка, донечка, видючий, здоровенний, вовчище, звірюка, кияночка, садочок, лошатко, кошенятко, хлопчисько, дівуля, дівчинонька, вітерець, гайок, місток, калинонька, рушничок, дубище, щічка, дитинка, малесенький, гарнюсінький, водичка, смерічка, їстоньки.

- Із трьома словами (за власним вибором) складіть речення.

41 З'ясуйте, яку роль виконує наголос у поданих парах слів. Як називаються такі слова?

Атла́с — а́тлас; ви́года — виго́да; за́пал — запáл; те́рен — терéн; заси́пати — засипáти; де́рева — дере́ва; і́рис — іри́с.

42 Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте їхні значення. Дізнайтеся про походження одного з фразеологізмів, звернувшись до довідкової літератури.

Лебедина пісня; бити байдики; брати близько до серця; давати перцю; ведмежа послуга; велика цяця; авгієві стайні; за тридев'ять земель; езопівська мова; є ще порошок у порохівницях; грати першу скрипку.

43 Визначте, до яких частин мови належить кожне зі слів. Які ознаки вказують на належність слів до тієї чи тієї частини мови? Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

Сонцеся́йний, ранні́й, блідолиць́ий, засія́ний, списаний, зшитий, розжа́рений, напра́во, вголос, по-украї́нськи,

ближче, нижче, *наввипередки*, попідтинню, день у день, хоч-не-хоч, п'ять, п'ятірка, п'ятий, п'ятигомний, уп'ятьох, п'ятеро, п'ятиповерховий, п'ятирічний, *по-п'яте*, уп'яте, стоп'ятдесятиріччя, компакт-диск, піар-кампанія, фітнес-клуб, ллється, піднісся, підносся, *з-поміж*, посеред, аніж, немовбито, нітрохи, ні в кого, наразі, у разі, на добраніч.

СПІЛКУВАННЯ

44 Прокоментуйте висловлення українського письменника. Розкажіть, що значить навчання для вас.

Навчання — це насамперед праця, щоденне здобування знань (*І. Цюпа*).

Домашнє завдання

45 Поясніть різницю в значенні паронімів. Складіть словосполучення з наведеними словами.

Адрес — адреса, споживчий — споживацький, економний — економічний, абонент — абонемент, банківський — банківський, дружний — дружній.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

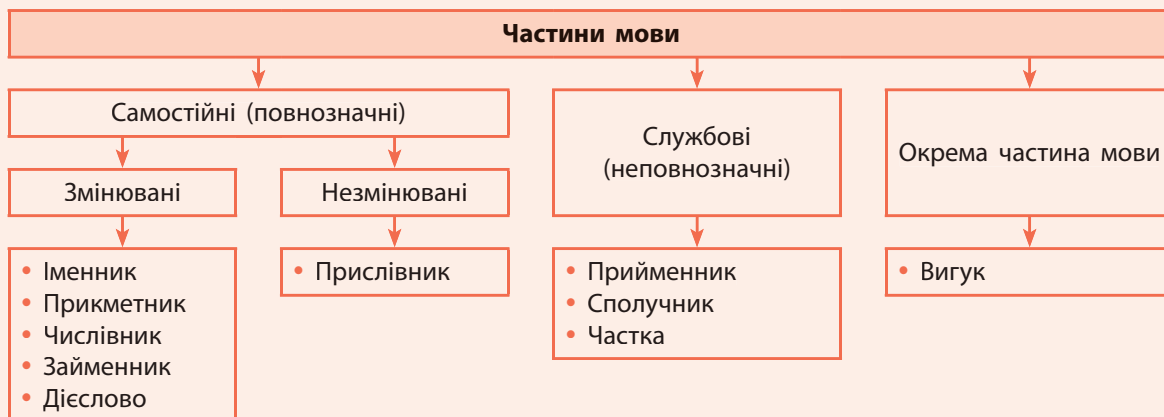

§ 5 ЧАСТИНИ МОВИ. САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХНІ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ Й СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

«Буду я навчатись мови золотої...»

Частини мови — це лексико-граматичні класи слів із подібними семантичними, синтаксичними й морфологічними ознаками.

46 Розподіліть слова за частинами мови. Чим ви керувалися при розподілі? Доберіть до двох останніх слів спільнокореневі, які б належали до різних частин мови. Які ознаки вказують на належність цих слів до тієї чи тієї частини мови?

Весна, весняний, по-весняному, навесні, талант, талановитий, талановито, п'ятий, п'ятірка, п'ять, п'ятеро, уп'яťох, навчання, навчатися, навчальний, навчати, учитель, читач, читати, читання, прочитаний, прочитавши, читаючи, синь, синій, синіти, синьо, холод, холодний, холодно, холодити, охолоджений.

47 Поміркуйте, чи можна за поданими схемами визначити, якими частинами мови є закодовані слова. Відповідь обґрунтуйте.

_____ий, _____уть, _____а, _____о.

- Чи можна визначити належність слів до певної частини мови лише за допомогою запитання?

48 Прочитайте текст. Чи до всіх частин мови можна поставити запитання? Чи всі слова, що входять до складу речення, є його членами? Здійсніть спостереження, яку роль у реченні виконують службові частини мови. Чи мають вони форми словозміни? За якими ознаками самостійні й службові частини мови відрізняються від службових? Визначте самостійні й службові частини мови, усно обґрунтуйте своє твердження.

За вікном дощ, я люблю дощ, коли він на вулиці, а я в хаті, люблю дивитися, як він заливає шиби, хлюпоче з ринви, як булькочуть калюжі, люблю запах дощу і *посвіжілого* повітря. Люблю вийти після зливи й милуватися листям дерев, коли воно починає переливатися всіма відтінками *зеленого*, а земля пружинить під ногами, і з неї піднімається пара (*Ю. Винничук*).

- Виконайте морфемний розбір виділених слів.
- Чи любите ви дощ? Розкажіть, які відчуття викликає дощ у вас.

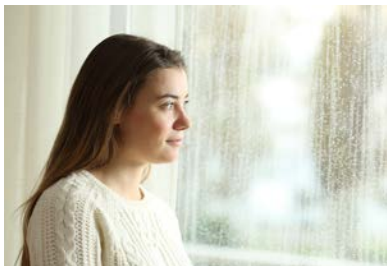
49 Визначте частиномовну належність виділених слів. Відповідь обґрунтуйте.

1. Учора біля школи зустрів *знайомого*. 2. Мій *знайомий* лікар радить під час роботи за комп'ютером моргати кожні 3–5 секунд. 3. Наше *майбутнє* залежить лише від нас. 4. Я вже визначилась зі своєю *майбутньою* професією.

50 Спишіть текст, позначте вгорі, до яких частин мови належить кожне слово.

Так, це до тебе, саме до тебе це слово! Це від тебе залежить зараз, чи порветься золота нитка тисячоліть, а чи оживе і заграє на сонці!

Чуєш, пісня лунає, ти мимохіть тягнешся вслід за нею — вона старіша від тебе на тисячоліття і на тисячоліття молодша. Слово у пісні, як вода в ріці. Жива вода рідної мови на ноги зведе тебе і тоді, коли ти зневірився

у всьому. І перше слово твоє, до мами звернене, материнське слово хай розширює твої груди озоном людської гідності. Це ти несеш слово в серці, як наполохану пташку. Слово довірилося тобі і повірило в тебе. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця притули, життям своїм переповни. Ти, саме ти — і ніхто інший (*За І. Драчем*).

- Напишіть продовження тексту, розповідаючи, як ви оберігаєте рідне слово.

СПІЛКУВАННЯ

51 Розкажіть про один із місяців року за поданим зразком. Проаналізуйте, чи всі частини мови наявні у вашій розповіді? Які частини мови використано найчастіше. Чому?

Зразок. Місяць, коли листя нарешті стає золотаво-яскравих кольорів і на вулиці справжня помаранчево-червона казка, коли сонечко ще яскраво світить, але вже зовсім не гріє! Насолоджуйтесь жовтнем, ловіть затишок та тепло. Нехай цей місяць осені принесе у ваше життя казку! (*З інтернетних ресурсів*).

Домашнє завдання

52 Запропонуйте власне тлумачення самостійних частин мови у вигляді афоризмів.

Зразок. Дієслово — рух, дія, образ (*В. Русанівський*).

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 6 ІМЕННИК

Мовознавчі студії

53 Прочитайте текст. Пригадайте визначення іменника. Назвіть його граматичні ознаки. Випишіть по п'ять іменників зі значенням: а) власні й загальні назви; б) конкретні й абстрактні назви; в) збірні й одиничні; г) назви істот і неістот.

Сьогодні важко сказати, де і коли вперше почали використовувати велику літеру. Відомо, що древні греки та римляни всі слова писали великими буквами без пробілів й пунктуаційних знаків. Але вже у Візантійський період (IV–V ст. н. е.) велику літеру застосовують для виокремлення початку речення та власної назви. Оскільки першими зразками писемності на теренах Європи були переважно християнські тексти, в латиномовному світі вкорінилась

традиція написання слова «Бог» (а також синонімів Господь, Творець, Всевишній та ін.) з великої літери. До цього ряду додали також назви релігійних текстів (Біблія, Євангеліє, Псалтир) і християнських свят (Різдво, Великдень, Водохреща) тощо. З перекладами латинських і грецьких творів таку традицію перейняли й слов'яни (*Я. Михайлишин*).

- Запишіть 10 прикладів іменників, які пишуть із великої букви. Поясніть особливості їх написання. Визначте відміну та групу кожного з них.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Іменник — це повнозначна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

ОЗНАКИ ІМЕННИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксичні ознаки
• Відмінювані слова. • Змінюються за відмінками та числами. • Мають рід. • Початкова форма: називний відмінок однини, а для тих, що вживаються тільки в множині, — називний множини. • За лексичними й морфологічними ознаками поділяються на власні й загальні, конкретні й абстрактні, назви істот і неістот, збірні та одиничні	• Основна: підмет (називний відмінок або родовий, коли поєднується з кількісним числівником або іншим словом із кількісним значенням — у складеному підметі), додаток (у непрямих відмінках). • Неосновна: обставина (частіше іменник із прийменником, особливо в місцевому відмінку), неузгоджене означення, прикладка, іменна частина складеного присудка

Практикум

ПИШЕМО ТАК

Андріївська церква, Апеляційний суд Львівської області, баба-яга, Бейкер-стріт, Біловезька Пуща, Брест-Литовськ, бульвар Тараса Шевченка, Ватикан, Версальський мир, Верховна Рада України, Володимирський собор, вулиця Академіка Заболотного, Гола Пристань, Голова Верховної Ради України

54 Визначте, які з іменників належать до назв істот, а які — до назв неістот. Поясніть, чи завжди граматичне поняття істоти/неістоти збігається з поняттям живого/неживого в природі.

Велика Ведмедиця, Зевс, Леонардо да Вінчі, Людвіг ван Бетховен, донжуан, макінтош, рентген, кентавр, Антей, Ахіллес, Афіни, Господь, Ісус Христос, Магомет, Будда, Брахма, ангел, вірус, мікроб, народ, гурт, натовп, зграя, людство, селянство, лісовик, русалка, адміністрація, малеча, студентство, флора, фауна, загін, табун, рій, фея, Мавка, Дід Мороз.

55 Знайдіть у реченнях збірні та одиничні іменники. Якими засобами виражається в них поняття збірності та одиничності?

1. Яке коріння, таке й насіння (*Нар. творчість*).
 2. Збіжжя нового врожаю в млин конвеєром в'їжджає, ллється злива золота на решета, на сита (*О. Пархоменко*).
 3. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця (*М. Коцюбинський*).
 4. Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла

ПИШЕМО ТАК

міццю, радістю, ніччю, приязню, річчю, мужністю, сіллю, честю, тінню, подорожжю, височінню, вісню, волосінню, сповіддю, повинню, в'яззю, галуззю, загибеллю, міддю, верф'ю, вістю, жовчю, кіновар'ю, кров'ю, любов'ю, матір'ю, якістю, сталлю, нехворощю, відповіддю, розкішшю, смертю, шерстю, відомістю, піччю, блакиттю, юнню, хоробрістю, кістю, розповіддю, справедливістю

Одиничні назви іменників протиставляються своїм значенням збірним та речовинним: *бадилина* — *бадилля*, *волосина* — *волосся*, *зернина* — *зерно*. Одиничні іменники можуть означатися числівниками: *чотири намистини*, *дві квасолини*.

по всесвіту німа (*М. Рильський*). 5. На дереві висіли лиш дві абрикосини (*Р. Федорів*). 6. Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків (*В. Стефаник*).

56 Поміркуйте. Збірні іменники виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле: *гілля*, *вчительство*. Чи можна сказати *два гілля*? Сформулюйте правило: що виражають одиничні іменники? У чому відмінність між збірними й одиничними іменниками за семантичними відтінками?

57 Випишіть із речень іменники, які позначають власні та загальні назви; іменники з конкретним та абстрактним значенням; іменники, які позначають назви характеристики осіб, явищ природи, назви узагальненої дії, стану, явищ. Поясніть семантико-морфологічні особливості їх.

1. Ой, зима! Біжить, регоче біло, бубонами брязкає в степу... (*В. Симоненко*) 2. Та ось вона (Роксолана) явилася світові новою султаншею, явилась зненацька, у владі чий чужаний будь-коли, і світ захотів знати, хто вона і звідки (*За П. Загребельним*). 3. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця... (*Панас Мирний*) 4. Срібна зірка йде з водою, срібні в зірки руки, ллється чисте срібло з відер на ліси та луки (*Є. Гуцало*). 5. Мряка все ще віддих у грудях спирала. Така густа й біла, як молоко (*Б. Лепкий*). 6. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... (*М. Коцюбинський*) 7. Коли відцвітає каштан, здається, що свічки догорають і з них скапує парафін на зелені підставки (*С. Пушик*). 8. Тут неможливо не згадати слів Франка, які найточніше визначають суть Шевченка — мислителя і творця: «Він є немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу...» (*Д. Павличко*).

«Буду я навчатись мови золотої...»

За характером основ і відмінкових закінчень змінювані іменники в українській мові поділяються на **чотири відміни**.

Увага! Невідмінювані іменники та іменники у формі множини на відміни не поділяються: *маестро, колібри, кашне, меню*.

ВІДМІНИ ІМЕННИКІВ

Відміна	Група	Кінцевий приголосний основи	Рід	Закінчення в Н. в.	Приклади
Перша	тверда	твердий (крім ж, ч, ш, щ)	жіночий, чоловічий, спільний	-а (-я)	<i>вода, парта, сирота, Микола, Надія, Ілля, суддя, куля</i>
	м'яка	м'який			
	мішана	ж, ч, ш, щ			

Відміна	Група	Кінцевий приго- лосний основи	Рід	Закінчення в Н. в.	Приклади
Друга	тверда	твердий (крім ж, ч, ш, щ)	чоловічий, середній	□, -о	<i>ріг, син, батько, озеро, село</i>
	м'яка	м'який та р		□, -е, -а (-я)	<i>край, біль, буквар, поле, життя</i>
	мішана	ж, ч, ш, щ		□, -е	<i>плащ, вуж, корч, спо- риш, плече</i>
Третя	—	—	жіночий	□	<i>ніч, радість, любов, сіль, верф</i>
Четверта	—	—	середній	-а (-я) із суфіксами -ат, (-ят), -ен у непря- мих відмінках	<i>курча, лоша, вовче- ня, ім'я, тім'я</i>

Практикум

58 Прочитайте поезію. Яку проблему порушено в тексті? Випишіть іменники, розподіливши їх за відмінами та групами. У чому полягає стилістична функція іменників?

Сам я собі проспівав молебень,
Буде в нім вдячність і сонцю, і небу,
Вдячність землі, що мене породила,
Вдячність за жита хвилююче диво,
Вдячність за те, що моя Україна
Пісню навчила співать солов'їну
І на світ Божий дивитись навчила
Вічно здивованими очима.
Сам я собі проспівав молебень,
Ні, не собі, а вечірньому небу,
Де мерехтять зірочки загадково,
Як на матусиному рушникові,
Де помістилася вся Україна:
Степ стародавній і заповідь сину,
Де помістилась ріка і діброва,
Праця, кохання, боріння і слово,
Села в піснях і турботах по вінця —
Все те, без чого нежить українцю.

(І. Світличний)

- Якби ви були художником, яку ілюстрацію намалювали б до тексту?

59 Подані іменники другої відміни поділіть на групи (тверду, м'яку, мішану), запишіть їх у формі родового відмінка однини. Правильність виконання перевірте за допомогою поданої вище таблиці.

Оскар, богатир (силач), багатир, Ігор, формуляр, пустир, явір, ювіляр, ліхтар, командир, кобзар, футляр, календар, лікар, гончар, комар, воротар, професор, повістяр,

ПИШЕМО ТАК

авіарейс, автовідповідач, агро-бізнес, аерометод, акватехніка, артринок, астрокорекція, аудіоальбом, біоцикл, боді-білдинг, бодіарт, вебсторінка, геліоцентр, геополітика, гідропарк, дендропарк, екопродукти, економклас, етногурт, євროзона, євроремонт, кібермашина, метамова, метеостанція, моновистава, мотокрос, параолімпієць, попмузика, топменеджер, топмодель, ультразвук, ультрамодний, фітотерапія, флешінтерв'ю

НАГОЛОШУЄМО ТАК

ва́ги (у множині), вантажівка, ви́года (користь), виго́да (зручність), вида́ння, вимо́га, ви́падок, ві́трата, ві́дгомін, відо́мість (список), відо́мість (популярність), ві́рші, ві́тчим

договір, бондар, байкар, двір, звір, мир, лицар, інженер, снігур, якір.

60 Поставте іменники першої відміни в орудному відмінку однини, складіть і запишіть із ними 3 речення. Поясніть, від чого залежить вибір закінчення.

Ілля, мелодія, задача, груша, межа, круча, тиша, суддя, рілля, миша, каша, межа, сестра.

61 У поданих словосполученнях утворіть можливі форми іменників чоловічого роду другої відміни в давальному відмінку однини. Поясніть, від чого залежить вибір закінчення.

Сказати батько (-ові, -у), порадити друг (-ові, -у), написати директор (-ові, -у), подарувати бібліотекар (-еві, -ю), подати видавець (-еві, -ю), висловити переможець (-еві, -ю).

62 Установіть відповідність між іменниками другої відміни чоловічого роду, ужитими у формі родового відмінка й запропонованими визначеннями.

1. 1 образу	А Ікона.
2 образа	Б Зовнішній вигляд кого-, чого-небудь.
	В Відображення у свідомості явищ об'єктивної дійсності.
2. 1 паперу	А Письмовий документ офіційного характеру.
2 папера	Б Матеріал для писання, друку, малювання, виготовлений з дерев'яної, ганчіркової чи іншої маси.

63 Поставте іменники третьої відміни в орудному відмінку однини. Поясніть, за яких умов приголосний подовжується, а на письмі відповідна буква подвоюється.

Гідність, любов, незалежність, приязнь, радість, якість, галузь, вісь, височінь, ваніль, ніч, міць, подорож, Оболонь, сіль, суміш, тінь, вуаль, медаль, Умань, річ, верф.

64 Поставте іменники в кличному відмінку однини, позначте закінчення.

Учитель, брат, сестра, донька, мати, батько, дідусь, бабуся, тітка, дядько, добродій, пан, прокурор, директор, лікар, водій, Ігор, Зоя, Неля, Ольга, Леся, Господь.

65 Запишіть імена, по батькові, прізвища в родовому, давальному, орудному та кличному відмінках. Використовуйте паралельні форми закінчень.

Інна Вікторівна, Олена Миколаївна, Ольга Володимирівна, Людмила Олександрівна, Станіслав Олександрович, Олександр Вікторович, Ігор Ілліч, Вікторія Петрівна, Леся Кузьмівна; Олег Сергійчук, Олена Сергійчук, Дмитро Котик, Алла Котик, Валерія Онищук, Анатолій Онищук, Михайло Ярмолюк, Михайлина Ярмолюк.

66 Визначте рід поданих слів, складіть із ними словосполучення.

Собака, абрикос, абрикоса, зал, зала, плесо, біль, теля, гусеня, ручище, каланхое, кюре, лате, рагу, пюре, тюль, шампунь, ярмарок, розпродаж, броколі, ківі, макраме.

СПІЛКУВАННЯ

67 Працюймо в парах. Складіть і розіграйте діалог на тему «Кулінарний рецепт — культурний феномен», уживаючи якомога більше іменників — назв страв.

Домашнє завдання

68 Запишіть текст, підкресліть іменники, визначте їх відміну, відмінок. Продовжте текст, наводячи інші приклади переходу власних назв у загальні.

У нашій мові є назви предметів, явищ, які названі іменами людей, але пишуться з маленької букви.

Звернемо увагу ось на такі назви: дизель, ампер, ватман, вольт, герц, рентген. За цими назвами стоять реальні люди: німецький інженер Дізель, французький хімік Ампер, власник паперової фабрики англієць Ватман, італійський фізик Вольт, німецькі фізики Герц, Рентген (*З журналу*).

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 7 ПРИКМЕТНИК

«Буду я навчатись мови золотої...»

Прикметник — це самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета. Прикметник у реченні пов'язується з іменником, узгоджуючи з ним свою форму. Прикметник змінюється за родами, числами та відмінками, відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чий? чиї?*

ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова, змінюються за родами, числами й відмінками. Початкова форма: називний відмінок однини чоловічого роду. Могуть мати форму ступеня порівняння (якісні прикметники). За лексичними й морфологічними ознаками поділяють на якісні, відносні та присвійні	Основна: узгоджене означення. Неосновна: іменна частина складеного присудка

РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Якісні	виражають безпосередньо виявлені ознаки предмета, без відношення до іншого предмета	<i>гучна слава, теплий день, сміливий юнак, зелене листя</i>
Відносні	виражають ознаку предмета опосередковано — через відношення до іншого предмета, явища, дії або стану	<i>дерев'яний стіл, сонячний день, працююча дівчина</i>
Присвійні	виражають належність предмета певній людині або тварині	<i>батькова шапка, орлине крило</i>

Практикум

69 Визначте лексико-граматичні розряди прикметників. Назвіть характерні ознаки якісних прикметників, що відрізняють їх від інших — відносних і присвійних.

Крижана вода, крижаний погляд; гаряче серце, гаряча юшка, гаряча голова; дерев'яні ворота, дерев'яні слова; вовчий слід, вовчий апетит; залізні ґрати, залізні нерви, залізна воля; сталеві троси, сталеві м'язи; срібна ложка, срібний голос, срібне волосся; лебедина зграя, лебедина пісня, лебедина шия; лисяча шуба, лисяча нора, лисяча натура; орлиний дзьоб, орлиний зір, орлиний політ; вовчі зуби, вовча вдача, вовча шкура.

70 Прочитайте уривок з давньогрецького міфу «Дедал та Ікар». Що ви знаєте про долю Ікара? Визначте розряди прикметників за значенням.

Увесь вільний час Дедал робив із пташиного пір'я великі крила. Біля нього крутився Ікар, грався лебединим пір'ям, щось ліпив із м'якого воску. І хоч заважав батькові у його дивній роботі, але той не гнав його.

Нарешті крила були готові, великі — Дедалові, трохи менші — Ікарові.

— Не можна підійматися дуже високо, синку, бо сонце там палюче, воно розтопить віск — і пір'я розсиплеться, а низько над морем теж не лети, щоб хвилі не намочили тобі крил. Треба триматися середини, запам'ятай це, Ікаре, тільки середини. Будь слухняним, — повчав Дедал сина.

...Ікар спершу летів за батьком. Та у захваті від польоту забув про батькову засторогу і полинув високо, ще вище, вище, аж до золотого сонця...

- Випишіть із фразеологічного словника п'ять-шість висловів, що походять із давньогрецьких міфів. Схарактеризуйте прикметники в них.
- Яку проблему порушено в тексті?

71 До поданих іменників доберіть прикметники, що називали б ознаку за часом, простором, місцем. У словосполученні іменник

Падіння Ікара.
Художник Карло Сарачені,
XVI ст.

НАГОЛОШУЄМО ТАК

весня́ний, визво́льний, ви-
ра́зний, віршо́вий, добові́й,
ко́пчений (дієприкметник),
копче́ний (прикметник),
кори́сний, крице́вий, магіс-
те́рський (учений ступінь),
нена́висний, одноразо́вий,
опто́вий

поставте у формі місцевого відмінка однини. Якщо при цьому від-
бувається чергування приголосних, поясніть його.

Зразок. Потік — у гірському потоці ([к] — [ц]).

Сонце, пора, робота, село, день, квітка, концерт, вечір,
степ, гімнастика, берег, рух, дорога, місто, місце.

72 Працюймо в парах. Усно провідмініайте подані прикметники.
Складіть речення, уживаючи прикметники в непрямих відмінках. Пе-
ревірте одне одного.

Східний, тямущий, Андріїв, Галин, верхній, повноли-
ций, безкрай, довговій, праслов'янський, українськомов-
ний, щедрий, щирий, нижчий, вищий, ближчий.

73 Поясніть значення фразеологізмів. Яка в них роль прикметни-
ків? До якої групи за значенням належать прикметники?

Мокрим рядом накрити; в баранячий ріг скрутити;
всипати березової каші; гніздо осине; за широкою спиною;
чарівна мелодія; легкий хліб; лити воду на чужий млин;
нове життя нового прагне слова; наріжний камінь.

74 Утворіть (усно) ступені порівняння якісних прикметників. Випи-
шіть окремо ті з них, які не утворюють ступенів порівняння.

Важкий, свіжий, малиновий, глибокий, чалий, добрий,
вузький, лисий, жонатий, жовтогарячий, товстий, бордо-
вий, премудрий, вишневий, молодий, старий, молодень-
кий, веселий, порожній, русий, тонкий, злий, сердитий,
синій, синюватий, зеленавий.

75 Утворіть прикметники із суфіксами: 1) *-ськ-*, 2) *-ин-*, 3) *-ев*, *-ов*.
Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися й чому. Із при-
кметниками, утвореними від виділених слів, складіть речення.

1. Волинь, Баку, Рівне, *Прага*, *Запоріжжя*, Прилуки, Зба-
раж, Острог, товариш, Черкаси, *Буг*, Кременчук, *Золо-
тоноша*, Овруч, узбек, чуваш, латиш, Рига, чех.
2. Мелашка, Одарка, Галя, Рая, Ольга, Ганна, Наталка,
Тетяна, свекруха, Костя, Надія.
3. Кость, Петро, Степан, В'ячеслав, Герман, Ростислав,
Ігор, *Юрій*, Олексій, Федір.

76 Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення з теми «Чергування
приголосних звуків при творенні прикметників».

77 Поставте подані прикметники в початковій формі, запишіть
у два стовпчики: 1) прикметники твердої групи; 2) прикметники
м'якої групи.

Щасливі, прийдешні, ранні, дружні, веселі, добрі, пра-
давні, знатні, осінні, безлисті, літні.

78 Допишіть закінчення прикметників, узгодивши з іменниками.

Велик.. насип, широк.. авеню, прекрасн.. сопрано, ви-
сокогірн.. плато, улюблен.. тріо, гарн.. тюль, пекуч.. біль,
зл.. собака, терпк.. полинь, вигідн.. продаж, швидк.. кен-
гуру, смачн.. івасі, барабанн.. дріб.

ПИШЕМО ТАК

агрокультурний, електро-
силовий, лісостеповий,
міждисциплінарний, моно-
культурний, полікультурний,
сірководневий, чорноземний,
загальнодоступний, легкоатле-
тичний, низькопродуктивний,
східнослов'янський

79 Утворіть від основ іменників прикметники із суфіксами *-н-*, *-ен-*, *-ан-(-ян-)*, *-ов-*. Визначте розряд за значенням, групу.

Туман, дощ, степ, весна, група, груша, межа, сон, день, вересень, журавель, вечір, освіта, хвилина, стіна, глина, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, олово, солома, дерево, мед, дух, віск, буква, баштан, орган, зміна, осінь.

● Поясніть написання *н* і *нн* у суфіксах прикметників.

80 Запишіть прикметники в алфавітному порядку, уставляючи замість крапок *н* або *нн*. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте в словах наголос.

Непримире..ий, янтар..ий, ячмі..ий, невбалага..ий, благослове..ий, числе..ий, силе..ий, здорове..ий, неподола..ий, отаке..ий, шале..ий, піща..ий, чаву..ий, букве..ий, широче..ий, звіри..ий, писем..ий, визнач..ий, підйом..ий, притама..ий, стара..ий, свяще..ий, вогня..ий, солов'ї..ий, неоціне..ий, бездога..ий, невпізна..ий.

81 Утворіть від поданих словосполучень складні прикметники, поясніть їх написання.

Жовтий і блакитний, мовний і літературний, корисний для суспільства, військовий і спортивний, воєнний і стратегічний, науковий і прикладний, суспільний і політичний, військовий і зобов'язаний, історичний і культурний, гіркуватий і солоний, всесвітній й історичний.

СПІЛКУВАННЯ

82 Висловіть власні міркування з проблеми «Ікари з-поміж нас», використовуючи прикметники.

Домашнє завдання

83 Провідмініайте прикметники разом з іменниками. Визначте тип відмінювання (за групою), схарактеризуйте особливості його.

Білолиций хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв ноутбук, столітня війна, великий район, материна пісня.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

Культура мовлення

Е-ДЕКЛАРАЦІЯ, А НЕ Є-ДЕКЛАРАЦІЯ

В українському вжитку порівняно недавно з'явилося багато складних утворень із початковою ініціальною аббревіатурою *е-*: *е-сервіс*, *е-ринок*, *е-декларація*, *е-навчання*, *е-декларування*, *е-видання* та ін. Значення цієї аббревіатури зрозуміли швидко, але багато хто досі вимовляє її неправильно, бо найуживаніші сьогодні складні слова звучать як *є-сервіс*,

є-декларація, *є-видання*. Правильно вимовляти їх із початковим [e], адже до цього звуку скорочені прикметники *електронний*, *електронна*, *електронне*, *електронні*, що входять до базових словосполучень таких складних утворень: *електронний сервіс* → *е-сервіс*; *електронна декларація* → *е-декларація*; *електронне видання* → *е-видання* та ін.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРИ В НАУКОВОМУ СТИЛІ (УСНО)

Нава — поздовжня або поперечна частина простору церкви чи громадської споруди, розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою; неф.

Хори — відкрита галерея, балкон у верхній частині парадного залу або в церкві (спочатку для розміщення хору, музикантів).

Фронтон — верхня частина фасаду будинку, портика, колонади і т. ін., що становить собою трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнизом.

Пілястр — плоский, схожий на колону виступ на поверхні стіни чи стовпа.

Богданова церква в Суботіві.
Акварель Т. Г. Шевченка,
1845 р.

84 Пригадайте стильові й мовні ознаки наукового стилю. Сформулюйте завдання наукового стилю.

85 Прочитайте тексти. Якою темою вони об'єднані? Визначте стиль мовлення й цільову аудиторію кожного. Перекажіть фрагмент одного з текстів, де описано Іллінську церкву.

1. Шедевром українського зодчества вважається Іллінська церква, збудована коштом Богдана Хмельницького. Відносно невелика, вона справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані церква майже квадратна із шестригранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір однієї нави поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням. На хори й горище ведуть сховані в товщі стіни вузькі сходи. Храм добре пристосований до оборони — його міцні мури завтовшки до 2 м. Вишуканої форми бароковий фронтон поділено по вертикальній осі пілястрою і двома горизонтальними карнизами. На другому ярусі влаштовано чотири стрільниці, ще дві розміщуються в пілястрах північного та південного фасадів. Архітектурний декор споруди вказує на те, що невідомий нам зодчий працював на межі зміни архітектурних стилів між ренесансом і бароко й досить вдало поєднав форми обох напрямів (*З підручника «Історичне джерелознавство»*).

2. Зі старих церков Суботова уціліла тільки Іллінська — «Богданова церква», споруджена Хмельницьким у 1653 р. Вона збудована в стилі, який був перехідним від ренесансу до бароко. Найближчі її аналоги можна відшукати серед ранньобарочних споруд Франції, Бельгії, Німеччини.

Іллінська церква стоїть на горі, пануючи над селом. Монументальний вигляд будівлі підкреслюють гладкість стін з глибокими амбразурами вікон, невеликий портал, обрамлений напівколонками, маленькі вікна, бійниці у два яруси на західному фронтоні. Фасади церкви оформлені кутовими пілястрами, а західний і східний, до того ж, двоярусними фігурними фронтонами (східний не зберігся). У плані храм одностовпний, з гранованою апсидою. У західній частині нефа влаштовані вузькі хори, що спираються на потрійну арку. Хід на хори й до бійниць на

Апсида — напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні античної або церковної будівлі.

Неф — витягнуте в довжину приміщення (або частина приміщення), відокремлене рядом колон чи стовпів.

Замчище — місце, де був замок; руїни замку.

горищі розташований в товщі західної стіни. Перед входними дверима — довга, вузька і низька прибудова (паперть), що сполучає церкву з дзвіницею; ця прибудова, як і сама дзвіниця, збудована в 60-х роках XIX ст. (А. Нізовський).

86 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Запишіть складний план тексту.

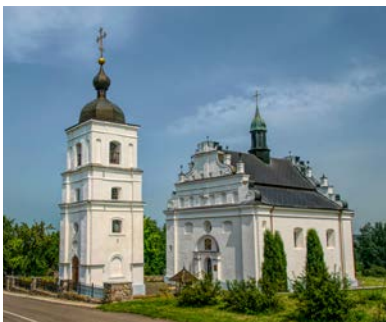
Іллінську церкву фундував гетьман Богдан Хмельницький у своїй резиденції в с. Суботіві 1651 р. Згадки про церкву маємо в українських літописах у зв'язку зі смертю Б. Хмельницького в 1657 р. Літописи Самовидця та Грабянки підтверджують факт поховання гетьмана в Іллінській церкві. Як фундатор, він похований у найпочеснішому місці — праворуч від вівтаря біля південної стіни храму. Над похованням було встановлено надгробок з білого мармуру. У 1664 р., коли польське військо здобуло Чигирин і Суботів, з наказу Стефана Чернецького тіло Богдана Хмельницького викинули з домовини. Факт наруги підтверджується археологічними розкопками.

Іллінська церква — один з шедеврів українського зодчества доби *бароко*, але тут наявні й ренесансні елементи, адже споруджена вона в той час, коли в європейському мистецтві згасав один і починав розвиватися інший стиль.

Будівля порівняно невелика, але справляє враження напрочуд *монументальної*, її зовнішні розміри в плані — 18,2×15,9 м. Це майже квадрат з п'ятигранним виступом вівтаря на сході. Храм перекиває коробове склепіння; увесь *інтер'єр* поділяє навпіл могутня попружна арка. Над великими вікнами, розміщеними високо від підлоги, вимуровано розпалубки, які зорозво полегшують склепіння. На *хори* й горище до стрільниць ведуть сховані в товщі двометрової стіни сходи. Вишуканої форми західний бароковий *фронтон* з волютами поділений по вертикальній осі пілястрою і на два яруси — горизонтальними карнизами. На другому ярусі фронтону зроблено чотири стрільниці, а ще дві — в наріжних пілястрах північного й південного фасадів. Храм вимуровано з місцевого піщанику на вапняному розчині, а пілястри, карниз, вівтарну частину та фронтони — з жолобчастої цегли формату 28,0×15,0×8,2 см.

У 1861 р. церкву реконструйовано: змінено первісну форму даху, прибудовано ризницю та дияконник, зведено нову триярусну дзвіницю і зроблено критий перехід до церкви (тоді ж було збито портал). Ще раз церкву перебудовано в самому кінці XIX ст. Та найбільше постраждала споруда в радянські роки, коли був знищений іконостас, а в храмі влаштований склад мінеральних добрив.

Перші історико-архітектурні дослідження церкви й замчища здійснила 1953 р. експедиція під керівництвом Г. Логвина. Подальші історико-архітектурні дослідження припадають на 1969–1973 рр., коли було проведено

Іллінська церква (Суботів).
Сучасний вигляд

реставраційні роботи — відновлено первісну форму даху з заломом і перекрито його зеленою полив'яною черепицею типу «бобровий хвіст», відновлено портал та фронтон, у вікна в дубових рамах вставлено шибки у вигляді литих кольорових круглих скелець. Роботи завершено 1977 р. Автор проєкту — архітектор С. Кілессо.

У 1995 р. проведено ще один етап реставраційних робіт із заміною черепичного даху на мідний. Під час архівних пошуків у Санкт-Петербурзі виявлено метричний опис храму за 1888 р. з фотографією іконостаса. На основі цих матеріалів відтворено дерев'яний, різьблений з липи іконостас (С. Кілессо).

- Визначте основну думку кожного з абзаців тексту.
- Назвіть засоби міжфразового зв'язку речень в абзацах.
- Для чого, на вашу думку, автор покликається на літописи?
- Які слова використано в тексті для позначення пам'ятки архітектури?
- Поясніть значення виділених слів.
- Знайдіть фрагменти, у яких описано пам'ятку історії й культури. Усно перекажіть один із них.

УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРИ ЗА КАРТИНОЮ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Кам'янець-Подільська фортеця.
Загальний вигляд

87 Прочитайте уривки з текстів. Яка тема їх об'єднує? До якого стилю належать тексти? Схарактеризуйте цей стиль за планом: 1) функції; 2) сфера вживання; 3) основні ознаки; 4) мовні засоби.

1. «FELIX REGNUM QVOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA» — Щаслива держава, яка в часи миру готується до війни. Таким написом зустрічала приїжджих кам'яна брама, яка до 1876 р. відкривала замкову територію. Весь замковий комплекс поділяють на Старий та Новий замок.

Стара фортеця має аж 11 башт. Збудовані вони спеціально так, щоб виступали за загальну лінію мурів. Найстарша з них — Денна. Колись тут була римо-католицька каплиця св. архангела Михаїла. На внутрішній стіні споруди навіть зберігся давній напис про це. Цікаво, що у «Денній» башті досі є залишки кам'яних мурів XIII ст. — із зубцями-мерлонами та бійницями, пристосованими для стрільби з лука.

Найвища башта замку — Папська — має аж 5 поверхів і дуже цікаву структуру: внизу чотирибока, посередині восьмибока, на самому вершку круга. Багато років тому башту прикрашав величезний герб із папською тіарою. Власне, її назва пов'язана із виділеними на будівництво коштами Папи Юлія II. До речі, саме в цій башті свого часу був ув'язнений відомий ватажок Устим Кармелюк.

Кам'янець-Подільська фортеця.
Папська башта.
Сучасний вигляд

Усі 11 башт фортеці мають своїх засновників і свої часи «народження». Чорна, Рожанка, Колодязь, Ляцкоронська, Водна, Нова, Ковчег, Тенчинська і Ковпак — кожна із назв відображає окрему історію.

Нова фортеця — це бастионна система з додатковими оборонними спорудами, яка прикривала Стару фортецю з боку поля. Це високі земляні вали і глибокі рови, обставлені каменем.

Дуже цікавим є Замковий міст. Збудований не впоперек, а вздовж річки Смотрич, яка під ним протікає.

Серед найпопулярніших об'єктів комплексу — так звана Боргова яма. За давніми переказами, сюди саджали тих, хто надто довго не міг чи не хотів віддавати позици- не. Мабуть, зі співчуття сучасні туристи щедро закидають монетами чоловіка (муляж), який досі там перебуває.

Замок і сьогодні вражає своєю неприступною красою. Здається, час тут зупинився (За Н. Понятишин).

2. Кам'янець-Подільський належить до найдавніших міст України з майже тисячолітньою історією. Заповідна його частина — Старе місто — розташована на скелясто- му острові висотою 20–30 м, утвореному каньйоном річки Смотрич. Петлею, яка нагадує грецьку «омегу», охоплює вона Старе місто і розходиться по обидва боки від Замко- вого мосту.

Невід'ємною частиною Старого міста, його перлиною, є Стара фортеця, яка стала візитною карткою Кам'янця- Подільського, його символом. Історія заснування фортеці починається у XII столітті. Немов продовження кам'яних скель височать її одинадцять башт. Кожна має свою назву й історію. Так, наприклад, найвища названа Папською, тому що була збудована на кошти, виділені Папою Рим- ським Юлієм II. У Чорній (кутовій) башті є видовбана у скелі криниця глибиною 40 м і діаметром 5 м. Донині в її стінах збереглося величезне дерев'яне колесо з при- строем для підняття води на поверхню (За О. Ладоренко).

- Знайдіть і прочитайте фрагменти, що містять опис пам'ятки.

88 Розгляньте репродукцію картини (с. 40). Дайте відповіді на за- питання.

— Що зображено на картині? Якою постає пам'ятка? Опишіть її.

— На які площини (частини) можна умовно поділити картину? Які кольори використовує художник у кожній із площин? Як кольори взаємодіють між собою?

— Яку пору року зображено на картині?

— Пам'ятка гармонійно поєднана з довкіллям чи про- тиставлена йому? Як цього досягає художник?

— Які емоції викликає споглядання картини? Які при- йоми застосував художник для створення настрою?

— Чи сподобалася вам картина? Чому?

Кам'янець-Подільська фортеця. Акварель Д. Куваєва

- В. Гете порівняв архітектуру з музикою, що застигла в камені. Із чим порівняли б архітектуру й живопис ви? Запишіть свою думку.
- Якою, на вашу думку, була мета авторів текстів і художника? Чи збігається вона?
- Випишіть із текстів слова і словосполучення, які використовують замість назви *Кам'янець-Подільська фортеця*.
- Яка різниця в лексичному значенні слів: а) *фортеця, замок, цитадель*; б) *вежа, башта, бастіон*; в) *мур, стіна, огорожа*? У разі потреби скористайтеся тлумачним словником.

89 Пригадайте будову твору-опису. Складіть усний твір-опис Кам'янець-Подільської фортеці в публіцистичному стилі за картиною, уявивши себе: 1) екскурсоводом художнього музею; 2) учителем образотворчого мистецтва, який знайомить учнів з особливостями пейзажу.

- Доберіть синоніми до слів *живописець, зобразити, відтворювати*.
- Прочитайте слова, які стануть вам у пригоді.

Кольори і їх відтінки: блакитний, буруватий, глиняний, голубий, жовтий, жовто-зеленастий, зеленкуватий, небесний, світлий, сірий, темно-зелена, цегляна, ясно-блакитна; теплі, холодні, чисті, змішані, насичені; *взаємодія кольорів:* контрастна, гармонійна; *контури:* рівні, нерівні, розмиті, чіткі; *мазки:* дрібні, заокруглені, контрастні, короткі, насичені, недбалі, розмиті, уривчасті, точкові; *обриси:* незвичні, нечіткі, тьмяні; *враження:* захопливе, приголомшливе, позитивне; *настрій:* радісний, світлий, піднесений, безрадісний, гнітючий.

§8 ЧИСЛІВНИК

Мовознавчі студії

90 Прочитайте текст. Поясніть, на основі яких трьох типів лексичних одиниць формувався в українській мові окремий клас слів на позначення кількості.

Поняття числа і система числових назв формувалися впродовж тривалого історичного часу. Вибравши ту чи ту сукупність предметів за еталон, людина порівнювала з ним інші множини і встановлювала між ними відповідність. Це спричинило появу понять про певні кількості, тобто числа. Назвами для них служили спочатку назви частин тіла. Таким чином, більшість давніх числових назв пов'язана з назвами частин людського тіла або операцією лічби на пальцях.

З виникненням поняття числа починає формуватися окремий клас слів на означення кількості — числівник. Числівники української мови формувалися на основі трьох типів лексичних одиниць: іменників, прикметників і займенників. Іменникового походження назви чисел від *п'яти* до *десяти*, *сорок*, *сто*, *тисяча*. До числівників прикметникового походження належать назви чисел *два*, *три*, *чотири* та назви збірних числівників. Числівник *один* до розряду числівників потрапив пізніше, ніж інші (Г. Арполенко).

- Висловіть припущення щодо походження числівників *п'ять*, *десять*, *двадцять*. Перевірте правильність своїх думок за етимологічним словником.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Числівник — самостійна частина мови, яка позначає кількість предметів або їх порядок при лічбі та відповідає на питання *скільки? котрий?*

ОЗНАКИ ЧИСЛІВНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова: змінюються за відмінками (<i>один</i> , <i>два</i> — також за родами; <i>один</i> — за числами). Початкова форма: називний відмінок. За лексичними й морфологічними ознаками поділяються на кількісні (власне кількісні, неозначено-кількісні, збірні й дробові) та порядкові	Означення (порядкові й кількісні — у непрямих відмінках); підмет (у називному відмінку — самостійно або разом з іменником у родовому відмінку); додаток (кількісні — у знахідному відмінку разом із залежним іменником); іменна частина складеного присудка

Слова з кількісним значенням розрізняються за морфологічними ознаками, властивими іншим частинам мови. Наприклад: *двійка*, *п'ятірка*, *сімка*, *вісімка*, *десятка*, *сотня* означають предмет (що?) — це іменники; *двохразове* (використання) (яке?) — це прикметник.

За будовою числівники поділяють на **прості** (один, п'ять, десять, сто), **складні** (одинадцять, п'ятсот, триста), **складені** (сто двадцять п'ять, сорок чотири).

За значенням і морфологічними ознаками числівники поділяються на:

- 1) **кількісні** (називають кількість предметів при лічбі). У кількісних складених числівниках кожна складова частина змінюється за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників;
- 2) **неозначено-кількісні числівники** називають неточно визначену кількість: *кілька, декілька* відмінюються як числівник *два*; *багато, небагато* — як числівники *три, чотири*; *кільканадцять* — як *п'ять*;
- 3) **збірні числівники** означають певну кількість одиниць, предметів як неподільну сукупність: *двоє, троє, семеро* та ін. мають такі самі відмінкові форми, як *два, три, сім* і т. д. Збірний числівник *обидва (обидві)* має в непрямих відмінках такі форми: *обох, обом, обома, на обох*;
- 4) **дробові числівники** називають частину від цілого: *одна друга, п'ять шостих*; чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: *дві третіх, двох третіх, двом третім* і т. д.;
- 5) **порядкові числівники** означають порядок предметів під час лічби: *перший, сьомий*; змінюються як прикметники. У складених порядкових числівниках змінюється лише останнє слово: *тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомий рік, тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомого року* (із підручника).

Практикум

НАГОЛОШУЄМО ТАК

одина́дцять, чотирна́дцять,
сімдеся́т, вісімдеся́т

91 Прочитайте. Складіть речення з кожним сполученням слів, з'ясуйте значення фразеологізмів.

Наговорили сім мішків гречаної вовни — сім вантажівок; п'яте кільце — п'яте колесо до воза; сім п'ятниць на тижні — сім днів тижня.

92 Пригадайте й запишіть приказки, прислів'я, загадки, що мають у своєму складі числівники.

Зразок. Краще раз показати, ніж сто слів сказати.

93 Випишіть числівники, складіть із ними словосполучення.

Сотня, пара, десяток, четверо, мало, шостий, раз, тисяча, вісімсот, дюжина, п'ятірка, удвічі, півтора, двійка, кілька, стонадцять, двадцять сім, мільйон, половина, одиниця, третина, мільярд, п'ять восьмих, по двоє, десятка, трійка, дев'яносто, сорок, кількадесят, тридцять третій, обидві, безліч, шістка, утрьох, триста, шістдесят, удвоє.

- Чи можна вважати синонімічними слова *число* і *числівник*? Обґрунтуйте свою думку.

94 Спишіть, розкриваючи дужки. Числівники запишіть словами. Визначте морфологічні ознаки числівників.

1. Полюють в полі на (3) тополі. 2. Було йому без року (90). 3. І (100)надцятий сніг ті поля притрусив. 4. А може, у (XX) сторіччі йому не вистачало Беатріче? 5. Що писав би Шевченко в (33-му), в (37-му) роках? 6. Стоїть ведмідь, на грудях в нього рана. Тому ведмедю (1000) віків. 7. Від магістралі за (2) метри, уся закутана в що є, сидить бабуся, як Деметра, у відрах моркву продає. 8. О Боже мій, я бачу в залі (1) обличчя, (2-ге), (3-тє)! 9. Він — Данте. Йому тільки (1000) літ (*Із тв. Ліни Костенко*).

95 Прочитайте речення. Визначте синтаксичну роль числівників.

1. Чотири речі нам потрібні, щоб невеселих збуться дум: здорове тіло, добра удача, ім'я хороше, світлий ум (*Рудакі*). 2. Мене вимчав на сьомий поверх автоматичний ліфт, число «сім» обіцяло щастя, бо сім по сім буде сорок дев'ять, а коли сорок дев'ять розділити на два, то вийде двадцять чотири з половиною, а двадцять чотири з половиною — це майже мій вік, все збігається, все прекрасно! (*П. Загребельний*) 3. Є тисячі доріг, мільйони вузьких стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (*В. Симоненко*).

96 Спишіть речення, уставляючи пропущені літери. З'ясуйте групу за будовою і значення вжитих числівників.

1. З ос..ні він безпремінно наймає д..сятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля (*Панас Мирний*). 2. Сад був ще зовсім молодий — його посадили років сім чи вісім тому самі працівники Інституту Міжпланетних сполучень (*В. Бережний*). 3. Від інших вул..ць її відрізняли асфальтовий тротуар, два-три добре збудовані будинки (*І. Семенченко*). 4. Два-три слівця н..нароком, дві-три сльозинки на очах... (*П. Грабовський*)

97 Визначте, якою частиною мови є слова *сотня, пара, десяток, дюжина, мільйон, частина, половина, третина, четвертина*. Які з них за змістом тотожні дробовим числівникам?

98 Прочитайте прислів'я. Визначте розряд числівників за значенням та за будовою. Згадайте й запишіть 3–4 прислів'я із числівниками.

1. Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, та всі не повні. 2. Сім верст до небес, і все пішки. 3. На грам амуніції, на десять амбіції. 4. В роботі «ох», а їсть за трьох. 5. Хоч три дні не їсти, аби з печі злізти. 6. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше. 7. Одна ластівка не робить весни. 8. Мудрій голові досить два слова. 9. Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті.

99 Розкриваючи дужки, запишіть у два стовпчики словосполучення, у яких іменники мають закінчення: 1) *-у, -і*; 2) *-а, -я*.

Два з половиною (рік), третина (зошит), чотири (осика), три (дідище), дві з половиною (зима), півтора (рулон),

Після числівників **тисяча, мільйон, мільярд** та після **дробових числівників** іменник незмінно стоїть у родовому відмінку: *тисяча тонн, тисячею тонн, у тисячі тонн; сім десятих процента, семи десятим процента, сьома десятими процента; півтора місяця, півтора року. Але слід писати два з половиною місяці, три з половиною роки.*

У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *Восьме березня, Восьмого березня, Восьмому березня, з Восьмим березня.*

обидві (мить), чотири (училище), два (оберіг), перед тридцять першим (грудень), півтори (вітрина), три (озера), чотири (абрикос), чверть (млинець).

«Буду я навчатись мови золотої...»

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Відмінки	I тип	II тип	III тип
	1	2, 3, 4	5–20, 30, 50–80
Н.	<i>один</i>	<i>чотири</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьох</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>чотирьом</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьом</i>
Зн.	<i>один або одного</i>	<i>чотири або чотирьох</i>	<i>п'ятдесят або п'ятдесятьох</i>
Ор.	<i>одним</i>	<i>чотирма</i>	<i>п'ятдесятьма, п'ятдесятьома</i>
М.	<i>...одному (-ім)</i>	<i>...чотирьох</i>	<i>...п'ятдесяти, ...п'ятдесятьох</i>
	IV тип	V тип	VI тип
	40, 90, 100	200–900	0, 1000, 1 000 000, 1 000 000 000
Н.	<i>сорок</i>	<i>двісті, п'ятсот</i>	<i>тисяча</i>
Р.	<i>сорока</i>	<i>двохсот, п'ятисот</i>	<i>тисячі</i>
Д.	<i>сорока</i>	<i>двомстам, п'ятистам</i>	<i>тисячі</i>
Зн.	<i>сорок</i>	<i>двісті, п'ятсот</i>	<i>тисячу</i>
Ор.	<i>сорока</i>	<i>двомастами, п'ятьмастами, п'ятьомастами</i>	<i>тисячею</i>

НАПИСАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Разом пишуться	
складні кількісні числівники	<i>одинадцять, п'ятдесят, триста</i>
складні порядкові числівники і схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є <i>-сотий, -тисячний, -мільйонний</i>	<i>дев'ятисотий, п'ятсоттридцятитисячний, шістдесятип'ятимільйонний; багатотисячний</i>
складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами	<i>двадцятиповерховий, семиразовий, стодвадцятип'ятирічний</i>
складні прислівники, утворені сполученням прийменника із числівником	<i>вдвоє, вдруге, надвоє, удвох</i>
З дефісом пишуться	
порядкові числівники, написані цифрами й літерами	<i>7-й, 10-й, 11-го, 35-мільйонний, 42-тисячний</i>
складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами	<i>20-річний, 10-поверховий</i>
складні прислівники, утворені за допомогою прийменника <i>по</i> від порядкових числівників	<i>по-перше, по-друге, по-третє</i>

Окремо пишуться

складені кількісні та порядкові числівники	<i>тисяча п'ятсот тридцять вісім, дві тисячі вісімнадцятий</i>
порядкові числівники, до складу яких входять слова з половиною й под.	<i>три з половиною тисячний загін</i>
прислівники, утворені сполученням прийменника по зі збірним числівником	<i>по двоє, по троє, по четверо</i>

Практикум

100 Спишіть. Числа і скорочення запишіть повними словами. Поставте числівники в потрібному відмінку. Поясніть правопис.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань її до Сонця змінюється від 147,1 млн кілометрів на початку січня до 152,1 млн кілометрів на початку липня. Період обертання Землі навколо нашого світила дорівнює 365,242 доби, а навколо своєї осі — 23 годинам 56 хвилинам 5 секундам. Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 метрами. Уся поверхня Землі становить 510 млн квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн квадратних кілометрів її, тобто на 71 відсотку, розіллється Світовий Океан (*З журналу*).

101 Усно провідмініюйте числівники. Три числа запишіть словами (на вибір), складіть із ними речення, уживаючи числівники в непрямих відмінках. Правильність виконання перевірте за таблицею.

1, 2, 4, 7, 15, 40, 200, 400, 600, 900.

102 Поясніть граматичні зв'язки числівників з іменниками. Складіть п'ять речень із поданими словосполученнями в непрямих відмінках.

Один день, троє хлопців, півтора відра, шість екзамнів, три сестри, сім цілих і одна друга гектара, два озери, три звуки, чотири сини, три брати, чотири дні, п'ть днів, п'ятеро синів, дві третіх процента, одна друга гектара, два з половиною місяці.

103 Спишіть, розкриваючи дужки. З'ясуйте характер синтаксичного зв'язку числівників з іменниками.

1. На межі двох (епоха), староруського золота повен, зазвучав сонценосно твій соняшно-ярий оркестр (*Є. Маланюк*). 2. Сьомого (піт) зітру краплини, темної ночі додаю до днини (*А. Малишко*). 5. Бо тисяча (дорога), мільйон (вузька стежинка) мене на ниву батьківську веде (*В. Симоненко*). 6. Ой у полі та два (явір) ще й третій маленький (*Нар. творчість*). 7. Один син — не син, два (син) — півсина, три (син) — ото тільки син (*Нар. творчість*).

Тільки числівник *один* змінюється за родами й числами (*один, одна, одно, одні*). Числівник *два* поєднується з іменниками чоловічого роду, а *дві* — з іменниками жіночого роду. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають рід (*нуль, мільйон, мільярд* — чол. рід; *тисяча* — жін. рід); уживаються в однині і множині (*нуль* — однина, *нулі* — множина). Числівники *обидва, обидві; півтора, півтори* мають чоловічий і жіночий рід.

ПИШЕМО ТАК

дев'ятисотий, п'ятнадцятий, п'ятсоттридцятитисячний, шістдесятитисячний, багатотисячний, кількамільйонний, п'ятисотий, чотирьохтисячний, п'ятимільйонний, двохтисячний, трьохмільярдний, шеститисячний, шістдесятип'ятимільйонний, восьмимільярдний, семимільйонний, дванадцятимільйонний, двадцятитисячний, чотирьохсотий, двохсотий, двохмільярдний, трьохсотий, трьохтисячний, кількасотий, двохсоттисячний, кількамільярдний, восьмимільйонний, семимільярдний

104 Запишіть цифри словами. З утвореними словосполученнями складіть речення.

2/3 (склянка); 3/9 (метр); 3/5 (виграш); з 67 (делегати); на 85 (місце); у 1054 (виборці).

105 Запишіть цифри словами, розкрийте дужки. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

Продали 7 (двері); закупили 274 (трактор); відвантажили 196 (мішок); здали 15 000 000 (гривня); купили 40 (комп'ютер); залишилося 17 (акція); взяли в оренду 9 (підприємство); утворили близько 100 (асоціація).

106 Доберіть і запишіть 10 складних прикметників, першою частиною яких є числівник. Складіть із 4–5 прикметниками речення.

107 Дослідники зазначають, що складні прикметники-кольороназви можуть утворитися за допомогою числівникового компонента *сто-, три-, семи-* і прикметникових основ: *трибарвний, семибарвний, триколовий, стоцвітний*. Утворіть подібні прикметники й запишіть. У текстах якого стилю використовують такі прикметники? Наведіть приклади.

СПІЛКУВАННЯ

108 Обговоріть тему «Як правильно спланувати свій тижневий бюджет». Уживайте в мовленні числівники.

Домашнє завдання

109 Утворіть кількісні та порядкові числівники, провідмініайте їх разом із дібраними до них іменниками.

540; 384; 17 200; 811; 7 253 015; 8950; 19,3; 0,5.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 9 ЗАЙМЕННИК

Мовознавчі студії

110 Прочитайте прислів'я. Назвіть займенники. Зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться.

1. Хто часу не цінує, на своїй шкурі це відчує (*Азербайджанське*). 2. Кожне біле має свою чорноту, кожне солодке — свою гіркоту (*Англійське*). 3. Не той розумний, хто вміє відрізнати добро від зла, а той, хто з двох зол уміє обирати менше (*Арабське*). 4. Коли в тебе щось на умі,

не розказуй те кумі (*Болгарське*). 5. Ніхто не любить того, кого боїться (*Грецьке*). 6. Як у вас, так і в нас не вішають надворі ковбас (*Німецьке*). 7. Навчай інших — і сам навчишся (*Українське*).

111 Прочитайте. Визначте основну думку тексту, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки та синтаксичну роль у реченні.

Займенники *я, ти* не змінюються за родами: *Я писав.* — *Я писала.*

Особові займенники використовуються для зв'язку речень у тексті з метою уникнення повторів.

Увібравши давні традиції, звичаєві приписи, мовленнєвий етикет українців є унікальною універсальною моделлю їхньої мовленнєвої діяльності, що виявляється в системі стійких мовних виразів. Знання цієї системи, а ще більше — повсякденна її реалізація є своєрідним барометром духовної зрілості нації. І навпаки, нехтування законів мовленнєвого етикету, неприхована зневага до його регламентованих правил — ознака її глибоких корозійних процесів, які останнім часом, на жаль, прогресують і виявляються в реаліях нашого буття. Самобутність кожного народу поряд із традиціями, ціннісними орієнтаціями, культурою виявляється передусім у мовленнєвих стереотипах поведінки. У них концентруються риси національної вдачі, національного характеру, що формувалися століттями.

Етикет українців формувався й удосконалювався впродовж тисячоліть. Окремі вислови етноетикету сягають ще дохристиянського періоду й пов'язані з язичеською обрядовістю, звичаями, усталеними у слов'ян. Наприклад, жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила: «Шануючи сонечко святе, і піч, і стіл», а чоловік, утримуючись від лайки, промовляв: «Сказав би, та піч у хаті». Виникнення таких виразів пов'язано з давніми слов'янськими культами сонця, печі, стола (*З підручника*).

- У чому полягають особливості мовленнєвого етикету українців?
- Які із заборон ви порушуєте? З яких, на вашу думку, причин?
- Підготуйте для учнів п'ятого класу розповідь із теми «Таємниці мовленнєвого етикету українців».

«Буду я навчатись мови золотої...»

Займенник — самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх.

Займенники, подібно до іменників, прикметників і числівників, відповідають на запитання *хто? що? який? чий? скільки?*

Займенник без контексту має тільки вказівне значення. Проте в тексті це значення стає конкретним, співвідноситься з окремою особою чи предметом, ознакою, кількістю. У тексті займенник є заступником іменника, прикметника, числівника, урізноманітнюючи мовлення й виступаючи засобом зв'язку.

У реченнях займенники можуть бути підметом, додатком, означенням: *І я згадав своє село. Кого я там коли покинув* (Т. Шевченко).

Розряди займенників

Особові	я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний	себе
Присвійні	мій, твій, наш, ваш, його, її, їхній, свій
Питальні	хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?
Заперечні	ніхто, ніщо, нічий, ніякий, ніскільки, нікотрий
Відносні	хто, що, який, чий, котрий, скільки
Вказівні	цей, той, такий, стільки
Означальні	всякий, весь, кожний (кожен), інший, сам, самий, жодний (жоден)
Неозначені	дехто, дещо, деякий, хтось, щось, що-небудь, хто-небудь, якийсь, будь-який, будь-хто, будь-що, абихто, абищо, абиякий, хтозна-що, казна-що, казна-хто

Із частками *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* займенники пишуться з дефісом, а із частками *аби-, де-, -сь* — разом: *будь-що, чий-небудь, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий, хтось, абищо, дещо, деякий*.

Практикум

112 Прочитайте. Визначте основну думку текстів, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки й синтаксичну роль у реченні.

1. Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим непримітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів (Гр. Тютюнник).

2. Покладатися можна тільки на самого себе.

А втім — чому тільки на себе?

А — пам'ять?

Навіть у цілковитій самотності людина ніколи не буває цілком самотня. Бо пам'ять зберігає образи й голоси людей, з якими ти спілкувався, їхній розум, їхній досвід, їхні поради, слова і вчинки (В. Нестайко).

ПИШЕМО ТАК

будь-котрий, будь-хто, котрий-небудь, хто-небудь, чий-небудь, що-небудь, який-небудь, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий, будь-що, хтозна-хто, хтозна-що, кому-небудь, хтозна-кому, ким-небудь, хтозна-ким, чому-небудь, будь-котрому, котрого-небудь

113 Запишіть слова, розкривши дужки, у дві колонки: 1) займенники; 2) інші частини мови. Поясніть правопис.

Хто(небудь), де(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)де, (аби)кого, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь).

114 Поставте займенники в родовому та орудному відмінках без прийменника та з прийменниками *до, з*. Поясніть, у яких випадках з'являється приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, казна-який, дехто.

115 Поєднайте всі особові займенники з прийменниками *назустріч, подібно до, згідно з* і запишіть.

116 Прочитайте фразеологізми, розкрийте їх значення. Випишіть займенники, визначте їх розряди, групи за співвідношенням з іншими частинами мови, граматичні категорії.

Набивати собі ціну, прийти в себе, не по собі, сам собі пан, кусати собі лікті, видати себе з головою, вірний собі, скрутити собі в'язи, зарубати собі на носі, землі під собою не чути, не до мене пнеться, за кого мене приймає, бий його лиха година, брати своє, взяти у свої руки, як свої п'ять пальців, куди твоє діло, за моєї пам'яті, за всяку ціну, і ніякої гайки, нічого сказати, нічого собі, який гедзь укусив, дивитися ні на що, ні про що говорити, чого душа бажає, чого тільки немає, ні в якому разі, будь що буде.

117 Запишіть займенники й поясніть їх правопис.

Де/хто, де/що, де/який, хто/сь що/сь, який/сь, хто/небудь, який/небудь, будь/хто, будь/що, будь/який, аби/який, аби/що казна/хто, казна/що, хтозна/який, хтозна/що, будь/у/кого, хтозна/в/чому, казна/з/ким, де/в/кого.

СПІЛКУВАННЯ

118 Прокоментуйте висловлення.

Ніщо не коштує нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість (*М. Сервантес*).

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання

119 Запишіть якнайбільше сталих словосполучень або речень, що містять займенники. Визначте розряди займенників.

1. Фразеологізми: *брати себе в руки*; ...
2. Прислів'я та приказки: *Яка совість, така й честь*; ...
3. Загадки: *Що за штука і день і ніч стука?* ...
4. Рядки з народних пісень: *Ой не світи, місяченьку, не світи нікому*; ...

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 10 ДІЄСЛОВО

Мовознавчі студії

120 Згідно з дослідженням Лео Бернетта, одного з найвідоміших менеджерів, які працюють в рекламі, ефективний текст від неефективного відрізняє наявність більшої кількості дієслів. Поміркуйте, чому саме дієслів, а не іменників або прикметників? Відповідь обґрунтуйте.

- У текстах яких стилів найчастіше використовують дієслова? Відповідь обґрунтуйте.

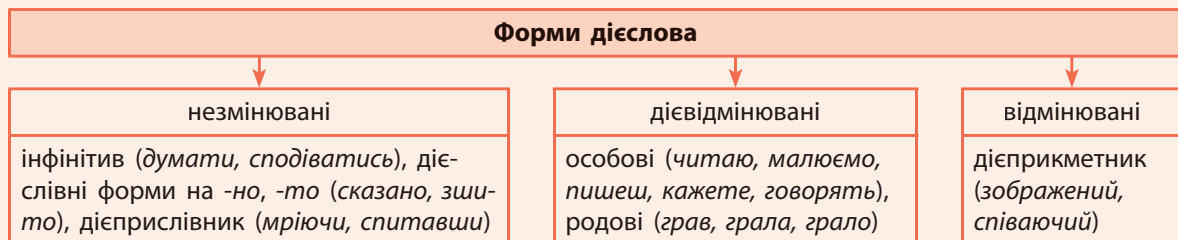
«Буду я навчатись мови золотої...»

Дієслово — самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета, відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Лексичне значення дієслова широке:

- реальна фізична дія особи: *іти, малювати*;
- абстрактна дія: *знати, визначити*;
- стан особи чи предмета: *виблискувати, нездужати*;
- стан природи: *дощити, світати*;
- ставлення особи до кого-небудь, чого-небудь: *любити, шанувати*;
- волевиявлення: *хотіти, бажати*;
- зміни: *потемніти, затвердіти*;
- динаміка, рух: *іти, летіти*.

Форми дієслова

Дієслово може бути будь-яким членом речення, але найчастіше виступає в ролі присудка.

Дієслівні форми творяться від двох основ: основи інфінітива й основи теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання *-ти*: *пек-ти, вози-ти*.

Основа теперішнього часу виділяється у формі 3-ї особи множини теперішнього (або майбутнього) часу після відкидання закінчення: *бач-ать, воз-ять, пиш-уть, шука[й-у]ть*.

Практикум

НАГОЛОШУЄМО ТАК

відвести, віднести, завезти,
завести, заіржавіти, закінчити,
залишити, зобразити, стри-
бати

121 Прочитайте. Випишіть усі дієслівні форми, назвіть їх основні граматичні ознаки, визначте синтаксичну роль у реченні.

Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом — героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Але найбільше приятелюють дієслова з іменниками. Вони разом відіграють у мові вирішальну роль (І. Вихованець).

- Про які подвиги Геракла вам відомо? Назвіть фразеологізми, пов'язані з давньогрецькою міфологією.

122 Складіть план власних дій на тиждень, використовуючи дієслова *прочитати, відвідати, зателефонувати, переглянути, повторити, подякувати, подивитися*.

- Поясніть усі орфограми та пунктограми у створеному тексті. Визначте дієвідміну дієслів.
- Які ви знаєте особливості дієвідмінювання дієслів? Відповідь обґрунтуйте на прикладах.

123 Поставте дієслова в усіх особових формах однини і множини. Підкресліть зміни приголосних. Прокоментуйте чергування приголосних в основах дієслів.

Бачать, борються, клеять, читають, пишуть, кажуть, летять, стерегти, різати, колихати, радити, леліти, товкти, просити, їздити, мостити, терпіти, ловити, графіти, сипати, видужати.

124 Запишіть прислів'я, додаючи особові закінчення дієслів.

1. Не той господар землі, що по ній брод.., а той, хто по ній плугом ход.. . 2. Як буд.. робити, то буд.. й родити. 3. Де господар добре роб.., там і поле буйно род.. . 4. Хліборобська нива люб.. вчасні жнива. 5. Як хоч.. багато жати, то треба мало спати. 6. Зима спита.., де літував. 7. Не пита.. добрий жнець, чи широкий загонець. 8. Зга.. на жнивах хвилину, втрат.. не одну зернину. 8 Добрі жорна все перемел.. .

«Буду я навчатись мови золотої...»

У деяких дієсловах значення доконаного й недоконаного виду може виражатися однією формою: *женити, ранити, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати*: Працюй, як **велить** тобі совість (що робить? — недоконаний вид); Командир **велів** готуватись до походу (що зробив? — доконаний вид). Такі дієслова називаються **двовидовими**.

Окремі дієслова мають тільки форму недоконаного виду (*гордувати, вимагати, чекати, мислити, мріяти, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити* тощо) або тільки форму доконаного виду (*розпитатися, натерпітися, провчитися, розпишатися, наврочити*). Такі дієслова називаються **одно-видовими**.

Практикум

125 З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворено видові пари дієслів.

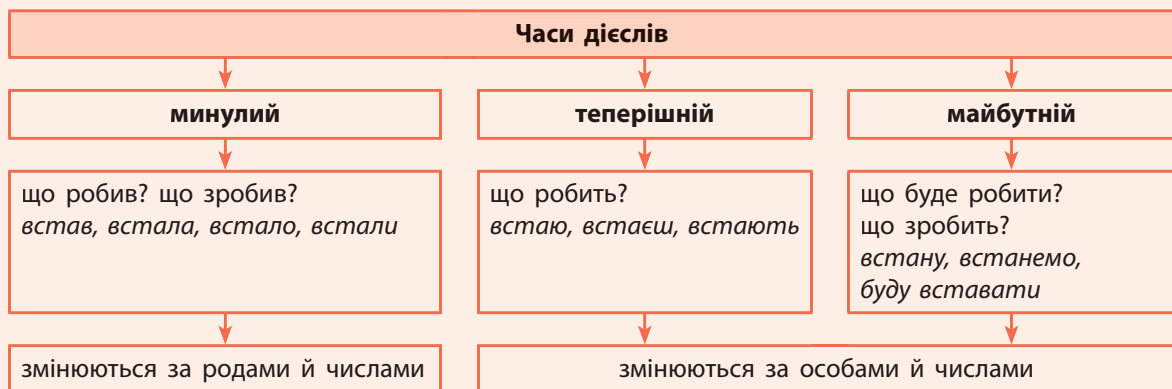
Лити — налити, розв'язати — розв'язувати, ловити — піймати, заспівати — заспівувати, зігріти — зігрівати, виробити — виробляти, летіти — прилетіти, падати — впасти, заходити — увійти, рубати — рубонутти, збирати — зібрати, видерти — видирати, закотити — закачувати, засипати — засіпати, розрізати — розрізати, викидати — викинути.

126 До дієслів доконаного виду доберіть дієслова недоконаного виду, у яких видова співвіднесеність виражається зміною суфікса або перенесенням наголосу.

Заморозити, причепити, проказати, відсіяти, розробити, розвозити, підстерегти, виносити, вилити, замалювати, переключити, закликати, приладнати, влаштувати, запошишити.

«Буду я навчатись мови золотої...»

ТВОРЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Минулий час	
основа інфінітива + суфікс -л- (-в-)	<i>водити</i> — <i>водив, водила, водило, водили</i>
основа інфінітива – суфікс (чиста основа), може зникати суфікс -ну-	<i>нести</i> — <i>ніс, везти</i> — <i>віз, зів'янути</i> — <i>зів'яв</i>

Майбутній час

проста форма — від дієслів доконаного виду	несу — <i>принесу, кажеш — перекажеш</i>
складна (синтетична) і складена (аналітична) форми — від дієслів недоконаного виду	<i>казати — казатиму, буду казати</i>

Форми дієслова одного часу можуть уживатися в значенні іншого: минулий час — у значенні теперішнього: *Вийшов за школу — світа не видно, **сліпить** очі, **рве** за поли, з ніг **валяє*** (С. Васильченко); майбутній час — у значенні минулого: *Сиджу — як **загуде** в грубі, як **сипне, війне** снігом у вікна — зразу **стемніло*** (С. Васильченко) або теперішнього часу: *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то **приляже** та **послуха**, як кобзар співає...* (Т. Шевченко)

СПОСОБИ ДІЄСЛОВА

Спосіб дієслова вказує на характер віднесеності дії до дійсності як реальної чи нереальної.

Дієслова **дійсного способу** означають реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься. Змінюються за часами, числами, у теперішньому й майбутньому часі — за особами, а в минулому — за родами: *люблю, любиш, полюбити, любив, любила*.

Дієслова **умовного способу** означають дію, можливу за певних умов, або бажану. Форм часу не мають, змінюються за числами, а в однині — за родами: *сказав би, запам'ятала б, спали б*.

Дієслова наказового способу означають наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії. Форм часу не мають, змінюються за числами; в однині мають просту форму 2-ї (ти), а в множині — 1-ї (ми) і 2-ї (ви) особи: *прилинь, знайди, хай світить, ходімо*.

У дієсловах наказового способу після *д, т, з, с, л, н* перед закінченнями *-мо, -те* **пишемо знак м'якшення**: *сядьмо, сядьте*. Після *б, п, в, м, ф, ж, ч, ш* та *р* **знак м'якшення не пишемо**: *ставмо, поруште, вдармо*.

Форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого: 1) наказового в значенні дійсного: *А хтось тоді і **порадь**...* (порадив); 2) наказового в значенні умовного: ***Вийди*** (вийшов би) *з дому вчасно, то не запізнився б*; 3) умовного в значенні наказового: ***Пождав би*** (жди) *ти безмісячної ночі* (Леся Українка); 4) дійсного в значенні наказового: ***Пошлеш*** (пошли) *новий універсал, моїм іменем **накажеш*** (накажи) (Н. Рибак).

Щоб висловити заклик чи прохання, треба вживати форму: *ходімо, спечімо, виконаймо*.

Для вираження наказу, прохання чи побажання користуються описовою формою, додаючи до дієслова теперішнього часу частки *хай* або *нехай*:

1. *Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу!* (Т. Шевченко) 2. *Хай колосяться урожаї і живлять людство трудове* (М. Рильський).

Практикум

127 Утворіть від дієслів усі можливі часові форми, поясніть особливості їх творення.

Передплатити, викликати, лити, будувати, могли, їздити, дати, радити, просити, гнати, зичити, мріяти, могли,

змогти, скласти, складати, відбудовувати, допомогти, допомагати, перевезти, брати, забрати, називати, схвалювати, приймати, отримувати.

- Складіть п'ять речень зі словами (на вибір), у яких дієслівні форми одного часу вживалися б у значенні іншого.

128 Запишіть речення, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова. Визначте спосіб їх.

1. Заходило сонце, мінялося барвами небо: то (жовто) гарячими, то прос..нюватими, доки (не)загускло в німій в..чоровій проз..лені (*Гр. Тютюнник*). 2. І (зоре)пади пишуть повість про літо перами (жар)птиць, і п..ремож..на з..мовість конає в серці гор..лиць (*І. Муратов*). 3. Я покажу вам сад, де на колінах яблуні спить вітер (*М. Вінграновський*). 4. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить літо по з..млі моїй (*Л. Костенко*).

129 Замініть подані речення реченнями з дієсловами умовного способу. Якого стилістичного забарвлення набувають їхні синонімічні варіанти?

Бережіть шкільні підручники. Готуйтеся до кожного уроку. Слідкуйте за дотриманням норм української літературної мови. Відредагуйте цей текст. Прочитайте нові книжки.

130 Подані дієслова поставте у форму 2-ї особи однини наказового способу. Поясніть уживання знака м'якшення.

Насипати, ужалити, передбачити, звузити, вдарити, попередити, узгодити, перевірити, стати, підносити, підноситися, збільшити, зважити, озвучити.

131 Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини наказового способу, виділіть закінчення.

Кинути, стати, лізти, пекти, бігти, кроїти, клеїти, стерегти, долати, захищатися, вірити, вести, порадити, перестати, братися, переглянути, спекти, їсти, дозволити.

СПІЛКУВАННЯ

132 Прочитайте виразно вірш. Яку проблему порушено автором? Висловіть власні міркування з проблеми.

Відродись, Україно, не лишень хрестами
На могилах козацьких посеред степів,
А й всіма віковими,
В найглибших глибинах,
Пластами,
Що ховають в собі
Незліченність
Народних
Скарбів...
Українься, Вкраїно... (*І. Низовий*)

- Як ви розумієте слова «Українься, Вкраїно...»? З якою метою автор використовує неологізм *українься*?

«Буду я навчатись мови золотої...»

Дієприкметник — це відмінювана дієслівна форма, що передає ознаку за дією, яка розгортається в часі або мала місце в минулому, і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Ознаки дієприкметника

дієслівні

- стан активний і пасивний: *жевріючий вогонь, освітлена кімната*
- час минулий і теперішній: *сяючий обрій, заварений чай*
- вид доконаний і недоконаний: *розпиляний, пиляний*

прикметникові

- пов'язаний з іменником
- змінюється за родами, відмінками й числами: *засмалений сонцем, засмалена сонцем, засмалене сонцем, засмалені сонцем*
- у реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка: *На клуні стовбичив промоклий бусол; Чорна ніч інкрустована ніжністю* (Л. Костенко)

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Активний стан

теперішній час: основа дієслова теперішнього часу + -уч(-юч-) для I дієвідміни і -ач(-яч-) для II дієвідміни

квітучий сад, хвилюючий погляд, ваблячий вигляд

минулий час: основа інфінітива + -л-

опале листя, розквітлий сад

Пасивний стан

минулий час: основа інфінітива + -н- (якщо основа закінчується на -а-);
-ен-(-єн-) (основа на приголосний та -у-, -і-(-ї-));
-т- (від односкладових дієслівних основ)

*написаний звіт, засіяне поле;
бачений зблизька, напоєний дощем,
принесений додому;
подертий наплічник*

Практикум

133 Прочитайте. Знайдіть і выпишіть дієприкметники, назвіть дієслівні й прикметникові ознаки їх.

Білосніжні ілюзорні ландшафти, пропливаючи за склом ілюмінатора, заволодівають нашою увагою. Безмір найхімерніших серпанкових побудов! Світ, що сяє й сяє тобі без меж, залитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів та отруйних випарів, але для когось-таки мовби створений, сповнений величі й загадковості. Але для кого? Ніякі птахи, навіть орли, на ці висоти не злітають. Знати б, за якими законами створені ті міражні дива, осяйні вершини, химерні бескеття, пасма гір і фантастичні в голубих тінях провалля, з самого повітря зіткані розлогі долини, гірські кряжі, що знов виникають після сліпучих рівнинних просторів, оті серпанкові гори, побудови фантастичні, найніжніші, мабуть, з усього, що є в природі (За О. Гончаром).

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Так!	Ні!
охочий	бажаючий
рухомий	біжучий рядок
рядок	
промовець, оратор	виступаючий
відпочивальник, курортник	відпочиваючий
віряни, миряни, хто вірує	віруючі
захопливий	захоплюючий
знавець, тямущий	знаючий
панівний	пануючий
початківець	початкуючий
зворушливий, бентежний	хвилюючий

Активні дієприкметники недовиконаного виду на вираження дієвої ознаки людини обмежені вживанням: *стояча вода*, але не *стояча людина*. Така форма не властива українській мові, треба вживати описову форму: *людина, яка стоїть*.

- Розкажіть про свої враження від спостереження за хмарами, використовуючи дієприкметники.

134 Випишіть із тексту дієприкметники. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені та яку роль у реченні виконують.

«Роблю сонячні квіти тому, що людей люблю, творю їм на радість, на щастя», — говорила відома українська художниця Марія Приймаченко, своєрідна творчість якої напоєна диханням рідної землі.

У створених художницею *декоративних* композиціях на картон і папір перенесені мотиви традиційних настінних розписів і вишиванок. Її малюнки — це не просто ілюстрації до народних казок, а своєрідні варіації на їх теми, переплетені з роздумами художниці про довкілля.

Її образна система індивідуальна й неповторна. Зображені на малюнках букети — це не просто натюрморти чи орнаменти, а узагальнений образ квітів, що виражає певний лад думок (*За Є. Дорошенком*).

- Знайдіть картини Марії Приймаченко в інтернеті. Розкажіть про свої враження від них, використовуючи дієприкметники.
- Знайдіть більше інформації про українську художницю й підготуйте коротку доповідь про неї.

135 Утворіть від дієслів активні дієприкметники минулого часу.

Зів'янути, обважніти, постаріти, розтанути, пошерхнути, почорніти, пожовтіти.

136 Працюймо в парах. Випишіть: 1) активні дієприкметники, визначте їх час, вид, форми творення; 2) пасивні дієприкметники, виконайте їх словотвірний аналіз, з'ясуйте морфологічні ознаки.

1. Вся земля — живі квітчасті фрески, вічний шум не вигорілих трав (*О. Ющенко*). 2. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочущий поріг (*М. Вінграновський*). 3. Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ з півдня на схід (*Н. Рибак*). 4. Широке вікно — ніби величезна рама, у якій красується жива картина, створена природою (*І. Цюпа*). 5. На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії (*Є. Шморгун*).

137 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

1. Спить Галич заколисаний шер..хом яс..нового листя ошпар..ного першим морозцем (*Р. Федорів*). 2. А повітря настояне на ароматах смолини і мокрого листя пр..ємно дурманить голову (*Є. Шморгун*). 3. І заохолонувши у дивний грації зітхають свіжістю дівочою акації вітрами обціловані до ніг (*В. Симоненко*). 4. Хіба можна собі уявити українс..ку хату не закві..ану рушниками? (*В. Скуратівський*).

Від пасивних дієприкметників творяться **безособові дієслівні форми на -но, -то** шляхом заміни закінчення на суфікс -о: *розбитий* — *розбито*. Ці форми невідмінювані. У реченнях із формами на -но, -то підмета не буває й не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують. Висловлення з такими формами підкреслюють результативність дії: *заяву підписано, діло зроблено, вірш вивчено*.

138 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте, правильно інтонуючи речення.

1. Колись під цими соснами була кр..ниця обведена по краях з..ленавим баговинням (*В. Яворівський*). 2. П..р..пілки кричать у нескошених нивах вівса, дзвінко п..р..гукуються — від щастя (*Т. Масенко*). 3. За вільно ро..чиненим вікном ліниво дотлівав ще зовсім теплий вечір (*В. Собко*). 4. В..сокий берег оповитий прозорим туманом мрів у далечині (*І. Нечуй-Левицький*). 5. У печі ро..мальованій по комину густою синькою топилося (*Гр. Тютюнник*). 6. Вогні, вогні... В..лична с..мфонія написана вогнями на нотних паралелях вулиць (*М. Руденко*). 7. Уклін тобі мій с..рдечний краю моя зірко ясна пр..красна у своїм звабнім тр..мтінні моя мамина в..шиванко м..режана диво-квітками у в..с..лковім вінку моя мудросте бат..ківська напоєна чистою святою любов'ю до тебе... (*Л. Андрела*)

139 Утворіть від дієприкметників безособові дієслівні форми на -но, -то.

Розроблений, визначений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

- Складіть із 3–4 утвореними дієслівними формами коротке оповідання на самостійно обрану тему.

СПІЛКУВАННЯ

140 Мовознавці рекомендують обмежено використовувати активні дієприкметники теперішнього часу в мовленні. Складіть пам'ятку для однокласників «Особливості застосування дієприкметників в українській мові», ілюструючи її прикладами.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Дієприслівник — особлива форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і відповідає на питання *що роблячи?* *що зробивши?*

Ознаки дієприслівника

дієслівні

- вид доконаний і недоконаний: *розглянувши, читаючи*
- перехідність/неперехідність: *виконуючи завдання, говорячи про подію*
- час теперішній і минулий: *переходячи, перейшовши*

прислівникові

- незмінюваний: *питаючи, підтримавши*
- у реченні є обставиною: *А в долині скрадливо воркувала річка, розмиваючи берег* (За М. Стельмахом).

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

Спосіб творення	Приклади
Недоконаний вид	
Теперішній час: основа тепер. часу (дієслова I дієвідміни) + <i>-учи(-ючи)</i> ; основа тепер. часу (дієслова II дієвідміни) + <i>-ачи(-ячи)</i>	<i>беру</i> → <i>беручи</i> , <i>стелю</i> → <i>стелючи</i> <i>лежать</i> → <i>лежачи</i> , <i>стоять</i> → <i>стоячи</i>
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	<i>казати</i> → <i>казавши</i>
Доконаний вид	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	<i>розказати</i> → <i>розказавши</i>

Практикум

Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який на письмі відокремлюється комами.

Дієприслівники завжди пов'язуються з тим іменником (займенником), що й дієслово-присудок: *Читаючи роман, захоплююсь фантазією автора.*

Окремі дієприслівники можуть переходити в прислівники: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко). *Люблю читати лежачи.*

141 Прочитайте текст. Укажіть слова, що позначають основну дію, і слова, що виражають додаткову дію. На яке питання відповідають останні? Спробуйте змінювати їх за числами, особами, родами, відмінками. Чи можливо це? Зробіть морфемний розбір їх.

Свіжий вітер несе пахощі скошених, уже трохи прив'ялих трав. Там, де раніше пройшли косарі й підсохли покоси, йдуть жінки, красиво орудуючи граблями, перевертають шовкові сувої трав. А чоловіки крокують далі, широко розмахуючи косами, кожен веде свою ручку, вслід за ними вихориться, закипає прибоєм зелена хвиля і, шелеснувши востаннє, завмирає (*І. Цюпа*).

- Ще раз прочитайте текст без дієприслівників. Що змінилося? Зробіть висновок про стилістичну роль дієприслівників.
- Визначте, які художні засоби використав письменник. Розкажіть, уводячи слова з переносним (метафоричним) значенням, про те, як навесні прокидається природа.

142 Утворіть від поданих дієслів дієприслівники.

Писати, читати, чути, почути, підняти, підіймати, штовхати, штовхнути.

143 Працюймо в парах. Випишіть окремо дієприслівники доконаного й недоконаного виду. Виділіть у них твірну основу й суфікс.

Зразок: прикрасивши; моделюючи.

Асоціюючись, систематизуючи, вирядивши, символізуючи, пробігши, виконавши, проаналізувавши, стосуючись, дивлячись, принісши, створивши, розгорнувши.

144 Спишіть. Уставте пропущені літери й розділові знаки. Сформулюйте правила відокремлення дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників.

1. Соняшник зацвів і оз..рнувся — стільки було світла в н..бесах... А тоді зненацька усміхнувся перемігши первородний страх (*В. Мороз*). 2. Пісня здіймалася над с..лом і л..тіла далеко у світ сивою горлиц..ю несучи на крилах

любов і п..чаль (А. Пашкевич). 3. У цих краях торгуючи давно грек пр..рубав у Скіфію вікно (Л. Костенко). 4. Маленький принц п..таючи про щось не засп..коювався поки не діставав відповіді (А. де Сент-Екзюпері).

- Підкресліть дієприслівники й дієприслівникові звороти. Зробіть висновки про їхню стилістичну роль.

145 Доберіть із дужок правильний варіант продовження речення. Свій вибір обґрунтуйте. Проаналізуйте склад дієприслівникового звороту за синтаксичними зв'язками. Поясніть уживання розділових знаків. Виконайте морфологічний розбір дієприслівників.

1. Працюючи наполегливо, ... (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше). 2. Проходячи недалеко від будинку, ... (блиснуло світло; ми помітили відблиски світла). 3. Сівши за книжку, ... (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого). 4. Проходячи мимо книгозбірні, ... (їй впали в око нові книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути нові книги). 5. Наблизившись до берега, ... (йому почувся плескіт хвиль; він почув плескіт хвиль).

146 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з різними частинами мови.

1. Життя — це терниста нива: (не)пройдеш, ноги (не)вколовши (Нар. творчість). 2. (Не)подумавши, кілочка (не)застружиш (Нар. творчість). 3. Краще зробити (не)обіцяючи, ніж обіцяти й (не)зробити (Нар. творчість). 4. (Не)доспавши, (не)доївши часто, ми (не)втомними вертались додому, ми сідали за столи, і ще більше нам хотілось пізнати мудрість книг (К. Герасименко). 5. І спустився, (не)знаючи того, що журавлі, яких він хотів наздогнати, полетіли (не)зупиняючись на південь своїм великим шляхом перелітних птахів... (О. Іваненко)

СПІЛКУВАННЯ

147 Академік М. Амосов у книзі «Роздуми про здоров'я» пише: «Щоб бути здоровим, треба мати силу характеру». Прокоментуйте слова лікаря, використовуючи дієприслівники.

Домашнє завдання

148 Допишіть на місці крапок дієслова з довідки. Поясніть значення фразеологізмів.

... сміття з хати, ... хвостом, ... десятою дорогою, ... на свій аршин, ... баки, ... бика за роги, ... з берегів, ... воду, ... вудку, ... гордіїв вузол, дифірамби

Довідка: виносити, міряти, забивати, виходити, брати, закидати, каламутити, розрубати, співати, виляти, обминати.

Виконайте тестові завдання

149 Уявіть, що вам треба розказати про свій населений пункт людині, яка ніколи в ньому не була. Використовуйте речення з дієприкметниковими зворотами й безособовими формами на *-но*, *-то*.

150 Складіть карту пам'яті «Дієприслівник — особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль».

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Які завдання зацікавили вас найбільше? Які виявилися складними?

§ 11 ПРИСЛІВНИК**Мовознавчі студії**

151 Прочитайте текст. Визначте тему та дайте заголовок. Випишіть прислівники. Яка їхня роль у цьому тексті? Які граматичні ознаки має прислівник?

Києве! Люблю тебе вдень. Сонце високо в небі. Вітер тихо спочиває. На небі ні хмаринки. Повітря прозоре. Іду Хрещатиком. Праворуч і ліворуч — велетні-будинки, кудлаті тополі, спокійні липи, замріяні каштани. Гамірно на майдані Незалежності.

Києве! Моя чарівна казка! Люблю тебе ввечері. Поблякли кольори на різнобарвних клумбах. Яскраво засяяли ліхтарі. Як добре пройтися вечірнім містом.

Звертаю з Хрещатика і пішки підіймаюсь нагору до пам'ятника Володимир-хрестителю. Любо тут! Внизу широко розлився Дніпро. Сяє вогнями Лівобережжя. Скільки тут зараз киян і гостей! Це улюблене місце мешканців міста (За Є. Костюком).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Прислівник — це незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки та відповідає на питання *як? коли? де? куди? звідки? якою мірою? чому? з якою метою?*

У реченнях прислівники найчастіше виконують роль обставини, інколи — означення та присудка: *Раз то мовить по-грецьки*, *удруге — по-турецьки* (Нар. творчість); *На той час я уже встиг забути, що таке ковбаски по-віденському*, *флячки по-львівськи*, *кава по-турецьки...* (Р. Іваничук); *Надворі спекотно*.

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряд	Значення	Питання	Приклади
Означальні			
Якісно-означальні	якість ознаки, дії	як?	гарно, весело, добре
Кількісно-означальні	кількість і міра вияву дії, стану чи ознаки	скільки? як багато? якою мірою?	мало, багато, двічі, трохи, незвичайно
Способу дії	спосіб, яким відбувається дія чи виявляється ознака	як? яким способом?	напам'ять, нашвидкуруч, вдвоє, втроє
Обставинні			
Місця	місце дії, напрямок у просторі	де? куди? звідки?	угорі, ліворуч, вдома, вниз
Часу	час перебігу дії	коли? відколи? доки?	торік, допізна, донині
Причини	причина або зумовленість дії	чому? з якої причини?	згарячу, знічев'я
Мети	мета дії	для чого? з якою метою?	навмисне, на зло

Практикум

152 Прочитайте прислівники. Визначте їх розряд за значенням.

Зранку, легко, чесно, дотепер, торік, позавчора, іноді, вголос, зозла, глибоко, зранку, ненароком, *насамперед*, трохи, відразу, знизу, *завжди*, мимоволі, добре, важко, тепло, мовчки, *широко*, колись, наготові, по-вашому, *напрошки*, *натщесерце*.

- З виділеними прислівниками складіть речення. Яку синтаксичну роль виконують прислівники в складених реченнях?

153 Прочитайте речення. Випишіть прислівники, що мають ступені порівняння. Визначте, у якій формі вони вживаються, яку синтаксичну роль виконують.

1. Давно це було, а й досі, бач, пам'ятаю. Такі речі чомусь найдовше зберігаються в пам'яті (А. Дімаров). 2. Сонце вгрівало дужче й дужче, висмоктуючи з землі гарячу душну вологу (Гр. Тютюнник). 3. Долина стає все вужча та вужча. Зелені гори піднімаються все вище та вище (І. Нечуй-Левицький).

НАГОЛОШУЄМО ТАК

звісока, зда́лека, зо́зла, зра́н-
ня, посере́дині

154 Поясніть спосіб творення і правопис прислівників. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

По-українськи, пліч-о-пліч, небагато, *горілиць*, ліворуч, по-перше, удвоє, вгору, нишком-тишком, так-сяк, любо-дорого, по-вашому, тричі, коли-не-коли, де-не-де, заодно,

ПИШЕМО ТАК

по-перше, по-людськи,
будь-як, як-небудь, коли-не-
будь, де-небудь, ледве-лед-
ве, по-нашому, по-братськи,
по-сучасному, казна-коли,
хтозна-де, де-не-де, віч-на-віч,
якось-то, по-твому, де-таки,
десь-то, по-п'яте, пліч-о-пліч,
всього-на-всього, часто-густо,
далеко-далеко, коли-не-коли,
будь-що-будь, хоч-не-хоч, сяк-
так, будь-де, будь-коли, казна-
як, по-іншому, по-українськи,
по-своєму, по-латині, по-
батьківськи, по-третє, вряди-
годи, десь- інде, по-сусідськи

вголос, натроє, вчетверо, по-українському, босоніж, *на-
впрошки*, рік у рік, час від часу, з дня на день, *натще-
серце, доценту*.

155 Запишіть слова, опустивши ризик.

Якось/то, всього/на/всього, куди/таки, будь/як, хто-
зна/куди, як/от, по/п'яте, мало/помалу, ні/звідки, з/діда/
прадіда, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кі-
нець/кінцем, де/таки, по/українському, у/трюх, по/за/
вчора, до/не/давня, в/низ, до/дому, по/турецьки, з/далек-
ку, на/показ, босо/ніж, на/осліп.

156 Спишіть, розкривши дужки. Поясніть написання прислівників.

— Всього(на)всього айстра?..

— Айстра,— ще раз стверджує Носаль.— Тільки не
всього(на)всього, а дика айстра. Хіба цього мало?

Проте повністю зміст сказаного я осягнув (на)багато
пізніше. Було, виходиш узліссям багато(багато) кіломе-
трів, а на синій вогник айстри так і не нападеш. Бо лю-
дина нічого не зробила для збереження айстри дикої.

(До)речі, наукова назва «айстра» в перекладі з грецької
означає «зірка».

І з айстрами (з)давна були пов'язані всякі повір'я. Бать-
ко ботаніки Теофраст писав: «Стверджують, що айстра до-
помагає в хорошій справі». Однак застерігає, що для цього
викопувати рослину треба з коренем і обов'язково (в)ночі,
попередньо звівши над нею намет — так тільки зберігаєть-
ся її сила... (За Є. Шморгуном)

● Доберіть низку складних прикметників, які характеризують айстру.

157 Замість крапок поставте букви *н* чи *nn*. Обґрунтуйте вибір.

Навмис..о, мрій..о, страше..о, багря..о, див..о, зеле..о,
стара..о, несека..о, черво..о, незрівня..о, незмі..о, воста..е,
солов'ї..о, порож..ю.

● Складіть і запишіть шість речень із цими прислівниками (на вибір).

СПІЛКУВАННЯ

158 Чи бували ви в Києві? Підготуйте розповідь про ваші вра-
ження від прогулянки столицею України або текст уявної екскурсії
містом. Скористайтеся інтернетними ресурсами.

Домашнє завдання

159 Доберіть для словникового диктанту 20 складних прислівни-
ків. Прокоментуйте їх написання.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка
інформація зацікавила вас найбільше?

§ 12 СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

«Буду я навчатись мови золотої...»

Прийменник — службова частина мови, що об'єднує слова, які разом із формами непрямих відмінків виражають відношення між предметами, відношення дії чи стану до предмета.

Разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники можуть виражати простір, час, причину, мету, спосіб дії, порівняння, відношення до матеріалу, а також указувати на предмет, на який спрямована дія: *приїхати до Києва, десять хвилин до п'ятої години, за турботами не міг спочивати.*

Види прийменників

за походженням

- непохідні (первинні): *без, в (у), для, над, о (об), через*
- похідні (вторинні): 1) поєднання прийменників: *поміж, з-під*; 2) перехід з інших частин мови: *коло, поблизу, незважаючи на*

за будовою

- прості: *у, по, з, коло, протягом*
- складні: *з-під, посеред, довкола*
- складені: *у зв'язку з, за винятком*

Практикум

Портрет миргородського кобзаря Самійла Яшного. Художник О. Сластїон, 1900-ті рр.

160 Допишіть словосполучення. Визначте, з яким відмінком уживається прийменник.

Навчаюся з ...; вступив до ...; зустрівся з ...; запрошую до ...; ліки від ...; працювати для ...; сукня з ...; братися за ...; росли навколо ...; далекі від ...; стомлений від ...; вниз по ...; праворуч від ...; виконав згідно з

161 Складіть по два речення зі словами *коло, край* так, щоб вони виступали як прийменники і як іменники.

162 Складіть по два речення зі словами *посеред, навколо, неподалік, поруч, близько, уздовж, поверх* так, щоб вони виступали як прислівники і як прийменники.

163 Доберіть синоніми до прийменників *для, біля, крім, серед, мимо, навколо, позаду*.

164 Спишіть, розкриваючи дужки. Уставте пропущені літери. Обґрунтуйте вибір прийменника, пригадавши засоби милозвучності української мови.

Скажу одразу: кобзарі існували з (не)запам..ятних часів. Скл..ки є народ, стіл..ки є й співці (в,у) його надрах як в..разники його волі, прагнень, пошуків, поразок

і п..р..мог. Вони можуть називатися (по)різному: боянами, гусярами, піснями, кобзарями, бардами, бандуристами, проте суть їхня (не)мінєє..ся. Це речники совісті етносу його віри (в,у) пр..йдешнє його історичного опт..мізму. А (від)так хіба можна мисл..ти, що грядущі епохи залишать (в,у) м..нулому цілий духовний інст..тут творців нашого сумлі..я (і,й) сенс.. буття? (Олесь Бердник)

165 Складіть і запишіть п'ять речень із прийменниками, що пишуться з дефісом.

166 Прочитайте. Чим зумовлені помилки у вживанні конструкцій іменника з прийменником? Перекажіть текст, добираючи власні приклади.

НА АДРЕСУ І ЗА АДРЕСОЮ

В українській мові досить поширені конструкції іменника в орудному відмінку з прийменником *за*, що вказують на обставинні відношення, спосіб дії: *за наказом, за планом, за прикладом, за звичаєм, за знаком* і т. ін.: «*Всі запорожці за цим знаком покидали свої шапки*» (О. Довженко). Але ці самі відношення виражаються й за допомогою інших конструкцій. У багатьох газетах, радіо-й телепередачах помилкові з погляду синтаксичних норм вислови на зразок *за пропозицією, за нашою думкою* майже витіснили нормативні відповідники *на пропозицію, на нашу думку*.

Вислови *на адресу і за адресою* мають різне значення. Перший означає напрямок дії: «*Листи надсилайте на адресу... По довідки звертайтеся на адресу...*». Другий вказує місце, де відбувається дія: «*Консультаційний пункт міститься (або розташований, але не знаходиться) за адресою; зустріч із народним депутатом відбудеться за адресою...*» (О. Пономарів).

- Аргументовано доведіть правильність уживання в мовленні однієї з конструкцій: *в Україні і на Україні, згідно з графіком і згідно графіку, із-за тебе і через тебе*.

СПІЛКУВАННЯ

167 Підготуйте стислий виступ із теми «Люди, будьте взаємно красивими» (Л. Костенко).

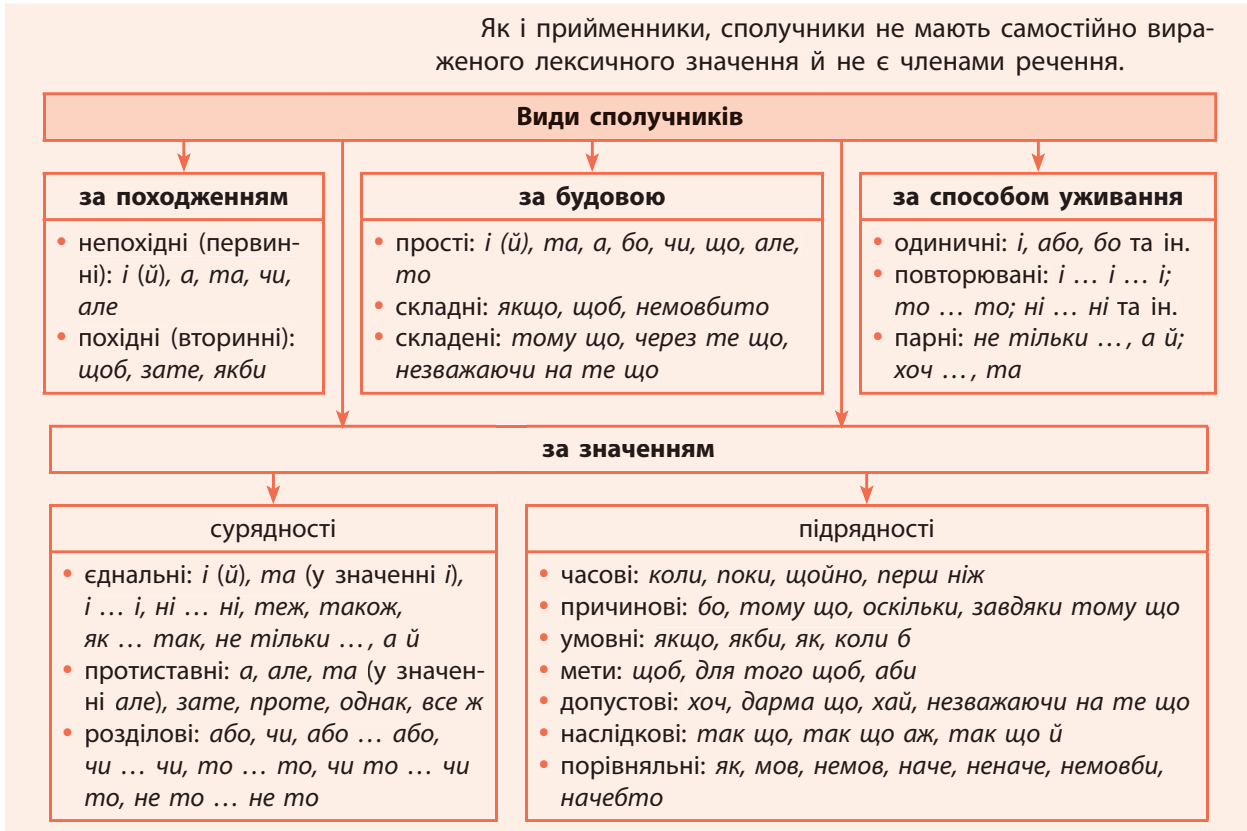

«Буду я навчатись мови золотої...»

Сполучник — службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення: *Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминуть* (В. Симоненко); *Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан* (С. Плачинда).

Як і прийменники, сполучники не мають самостійно вираженого лексичного значення й не є членами речення.

Практикум

168 Спишіть. Знайдіть сполучники. Визначте групу їх за будовою та синтаксичною функцією.

1. Думаю думу, а древо тривоги людської кроною й коренем в долю мою пророста (*А. Кичинський*). 2. В кар'єрі засвітилися ліхтарі, мов хтось гасав шалено угорі і збив копитами рясне сузір'я, що світить людям о нічній порі (*М. Клименко*). 3. А він — з листка й росинки вигляда. І суть його повінчана з землею, бо на землі колись, а не над нею свій «Сад пісень» шукав Сковорода (*Г. Коваль*). 4. Звичайне слово, але тепле, продовжує земне буття... (*С. Горлач*) 5. Він малював, щоб не розлучатися із тими, кого любив, щоб вижити духовно і фізично (*З журналу*). 6. Небо чорне. Ані місяця, ані зірок (*В. Малик*).

169 Складіть речення зі сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів. Поясніть відмінність у написанні.

Зате — за те; якби — як би; проте — про те; щоб — що б; причому — при чому.

170 Випишіть із фразеологічного словника десять фразеологізмів, до складу яких входять сполучники *мов, немов, наче*. Яку роль вони виконують у фразеологізмах? Складіть із ними речення.

ПИШЕМО ТАК

зате, проте, немов, немовби, нібито, начебто, теж, отже, щоб, якби, якщо, дарма що, для того щоб, через те що, тому що, незважаючи на те що, після того як, при цьому, та й, причому, тощо, неначе, притому, тобто, ніж, причім, після того як, у міру того як, неважаючи на те що, адже, аніж, немовбито, ніби, хоча б, хоч би, а як же, коли б, коли б то, або ж, але ж, адже ж

171 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання сполучників разом, окремо та з дефісом.

(Не)начеб(то), (ні)би, ніби(то), ні(ж), от(же), ото(ж), при(тім), при(тому), при(чім), при(чому), про(те), себ(то), тоб(то), цеб(то), що(б), як(би), як(що), за(те), або(ж), адже(ж), але(ж), бо(ж), коли(б), коли(б)то, отже(ж), хоча(б), хоч(би), дарма(що), для(того)щоб, замість(того)щоб, з(тим)щоб, (не)зважаючи на те що, (при)цьому, (та)й, (так)що, тимчасом(як), тому(що), через(те) що, отожд(то), тим(то), тільки(но), ані(ж), (в)тім, (за)те, мов(би), наче(б), начеб(то), (не)мов, немов(би), (немов)бито, (не)наче, неначеб(то), (ні)би, ніби(то), ні(ж), от(же), ото(ж), при(тім), при(тому), при(чім), при(чому), про(те), себ(то), тоб(то), цеб(то), що(б), як(би), як(що), за(те), про(те), що(б), як(би), як(що), або(ж), адже(ж), але(ж), бо(ж), коли(б), коли(б)то, отже(ж), хоча(б), хоч(би), дарма(що).

- Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми «Правопис сполучників».

172 Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір сполучників.

На «перше» — віра. З вірою затишно.
 Де віра є, там і надія є.
 А ще спокійно, впевнено і втішно.
 Нам віра кожному наснаги додає.
 На перше, *а* на друге, *а* на третє —
 Любові в серці, у душі — тепла.
 І щоб завжди цвіла жага в букеті.
 І щоб весною вишенька цвіла.
 Щоб хризантеми осінню сміялись.
 Щоб літом дозрівали кавуни.
 Щоб люди взимку тепло обнімались.
 І щоб жилось без смутку і війни.

(Галина Потопляк)

- Що поєднують виділені сполучники?

СПІЛКУВАННЯ

173 Прокоментуйте вислів Григорія Сковороди: «Як хто посіє в юності, так пожне в старості».

«Буду я навчатись мови золотої...»

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм.

Види часток за значенням і вживанням

Модальні

- вказівні: *це, оце, то, ось, он, ото*
- підсилювальні: *аж, же, ж, би, б, то, таки, і*
- стверджувальні: *еге, отож, а також, так, авжеж*
- питальні: *чи, хіба, невже, що за*
- заперечні: *не, ні, ані*
- спонукальні: *бодай, ну-бо, ну-но, годі*
- порівняльні: *мов, немов, наче, неначе, як*
- видільні: *тільки, лише, же, ж, хоч(а), таки*
- означальні: *ледве, якраз, саме, просто, майже*

Словотворчі

- *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, аби-, де-, -ся(-сь), -б, -би*

Формотворчі

- наказовий спосіб: *хай, нехай*
- умовний спосіб: *би, б*
- найвищий ступінь порівняння прикметників і прислівників: *най-*

ПРАВОПИС НЕ ІЗ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом		Окремо
без <i>не</i> не вживається	означають одне поняття	не становлять одного поняття; є заперечення
Іменник		
<i>немовля, ненависть</i>	<i>неправда</i> (брехня), <i>нещастя</i> (лихо)	<i>не друг, а ворог</i>
Прикметник		
<i>немічний, незгасний</i>	<i>невеликий</i> (малий), <i>недорогий</i> (дешевий)	<i>не теплий, а холодний</i>
Прислівник		
<i>незабаром, нещадно</i>	<i>неважко</i> (легко), <i>недалеко</i> (близько)	<i>не далеко, а близько</i>
Займенник		
	<i>неабихто, неабищо</i>	<i>не абихто, а твій ...</i>
Дієслово		
без <i>не</i> не вживається: <i>нехтувати, ненавидіти</i>	надає нового значення: <i>непокоїтися</i> (хвилюватися)	в усіх інших випадках: <i>не бачив, не читав</i>
Дієприкметник		
без <i>не</i> не вживається: <i>нечуваний, непохитний</i>	без пояснювальних слів: <i>нестихаючий шум</i>	з пояснювальними словами: <i>давно не бачені місця</i>

ПРАВОПИС НІ ІЗ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом	Окремо
- Із заперечними займенниками, якщо після <i>ні</i> немає прийменника: <i>ніхто, ніщо, ніяких, нічий</i>; але: <i>ні в кого, ні в якого</i>. - У словах, які без <i>ні</i> не вживаються: <i>нікчемний, нісенітниця, нівечити, ніяково</i>. - У заперечних прислівниках: <i>нізвідки, ніде, ніколи, нітрохи, нікуди, ніскільки, нінащо</i>	- У займенникових сполученнях, якщо після <i>ні</i> є займенник із прийменником: <i>ні до кого, ні з ким, ні на чому, ні на що</i>. - У стійких словосполученнях без дієслова: <i>ні се ні те, ні туди ні сюди</i>

ПИШЕМО ТАК

невгасимий, ненависний, не-
вдовзі, непохитно, нездужати
(хворіти), не здужати (не
змогти), недобачати, неслави-
ти (ганьбити), не славити (не
прославляти), недостача, не-
долік, недописаний, неправда,
недалеко, ніхто, ніякий, ніко-
ли, нічий, ніде, ніскільки, ніяк

174 Спишіть, підкресліть частки. Яка їхня роль у реченні? Визначте розряд за значенням і вживанням.

1. Чи не серце там ото упало у гарячу вечора долонь, що й у мене сонячним запалом вже не б'ється промінь біля скронь? (*О. Близько*) 2. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша... (*М. Зеров*) 3. Авжеж, такий у нас ведеться звичай (*Леся Українка*). 4. Мороз такий, аж річка горбить спину... (*В. Забаштанський*) 5. Нічого не треба, нічого не хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (*С. Пушик*). 6. Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава гнеться вгору крізь листя старе... (*В. Симоненко*) 7. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*) 8. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (*В. Сосюра*). 9. Ні, я пройшов ці перевали, щоб люди на землі не горювали і світлим миром дихало життя (*Д. Луценко*). 10. Так сніг пішов, аж день осліп, та бачу я в надії добрій: той сніг — немов до неба сніп, колосся, схилене за обрій (*Д. Павличко*).

- Поміркуйте, чи може частка «мандрувати» реченням. Відповідь аргументуйте прикладами.

175 Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток.

Як(от), написав(же), знов(таки), узяв(би), дарма(що), покажіть(но), мов(би), ні(на)кому, (не)доцвів, довели(ж) таки, якось(то), навряд(чи)встигнуть, що(за)радість, хоча(б) прийшов, не(мов)би(то), (де)що, (будь)який, котрий(сь), хто(небудь), казна(що), (аби)чий, (хтозна)кого.

176 Прочитайте. Поясніть написання частки *не* з різними частинами мови. Яке смислове навантаження виконує частка *не*?

Дніпро!

Одне слово — і спадає з тебе полуда зневіри та втоми, одне слово — і зцілюєшся від кривдних ран, очищуєшся від накипу злоби й, ослаблений, повертаєш собі життєдайні сили й жадобу творення.

Якщо ти маєш у душі те слово...

Не в образі водного шляху для воїв і купців, не у вигляді повені, що бурхотить із зелених джерел незагнузаною силою, а в символі нашої сутності, вічного буття народу, його багатства, сили і здоров'я.

Коли не згубив його, не спродав, не пропив, не зрікся — у кожную мить, висвітливши у своїй душі цей символ, воскресаш, як тлінний Лазар з небуття, і стаєш видний світові, мов хрест на церковній бані, — святий і чистий Дніпро (*Р. Іваничук*).

- З'ясуйте за допомогою тлумачного словника лексичне значення слів *полуда*, *сутність*.
- Складіть алгоритм «Правопис частки *не* з різними частинами мови».

ПИШЕМО ТАК

ні в кого, ні з ким, ні до чого,
ні за що, ні на якому, ні до
кого, ні живий ні мертвий, ні
кроку далі, ні риба ні м'ясо,
ні на макове зерно, ні се ні
те, ні так ні сяк, ні сюди ні
туди, ні пава ні гав

177 Прочитайте. Знайдіть у реченнях частки. Яку роль вони виконують: 1) виражають смислові відтінки в реченні; 2) вносять відтінки в значення слова; 3) творять нові слова; 4) творять форми слів?

1. Не той дурень, хто не знає, а той, хто знати не хоче (*Г. Сковорода*). 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 3. Авжеж, такий у нас ведеться звичай (*Леся Українка*). 4. І хай вам буде все до речі, Нехай вас сонце не пече, і дощ буйненський ваші плечі не полива і не січе (*М. Зеров*). 5. Мороз такий, аж річка горбить спину... (*В. Забаштанський*) 6. Нічого не треба, нічого не хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (*С. Пушик*). 7. Ой, гарно як! — щипаю кілька промерзлих кетягів калини (*М. Стельмах*).

178 Прочитайте. Поясніть написання часток. Яке смислове навантаження несе частка *не*?

1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 2. Споконвіку в держави, у нації стало добрим законом, панове: жити не може людина у Франції і не знати французької мови (*М. Єременко*). 3. Тільки одного не забувай, сину: як би тобі не було тяжко в житті, не зроби жодного недоброго вчинку. Ніколи не візьми нічого чужого, ніколи нікому не говори неправди (*В. Королів-Старий*).

СПІЛКУВАННЯ

179 Підтвердьте або спростуйте думку французького письменника: «Усе людське вміння — не що інше, як поєднання терпіння й часу» (*О. Бальзак*). Висловлення ілюструйте прикладами з літератури або з життя.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Вигук — це особлива незмінна частина мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови.

Вигуки — це слова, що виражають почуття й волевиявлення, не називаючи їх: *ох!*, *ой!*, *геть* тощо. Вигуки не змінюються, не є членами речення, але можуть уживатися в значенні інших частин мови. При цьому вигук набуває конкретного лексичного значення й стає членом речення: *Над лісом пролунало «Ура»*.

У художніх творах та усному мовленні вигуки виступають засобом виразності.

ГРУПИ ВИГУКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Що виражають вигуки	Приклади
почуття й переживання (радість, сум, горе, гнів, жаль, образу, зневагу, фізичний біль тощо)	о, ой ,ох, ах, пхе, ет
волевиявлення (заклик, спонування до дії, звертання, оклик тощо), слова ввічливості	ну, цабе, алло; доброго дня, на добраніч, дякую, даруйте, перепрошую

До вигуків відносять звуконаслідувальні слова, що відтворюють голоси тварин, різні шуми, що трапляються в природі: ку-ку, ш-ш-ш, дзень.

КОМА І ЗНАК ОКЛИКУ ПРИ ВИГУКАХ

На письмі вигуки зазвичай виділяються комами. Але якщо вони вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, то виділяються знаком оклику.

Якщо вигуки вживаються в значенні повнозначних частин мови, тобто є членами речення, розділовими знаками вони не виділяються: *Не чула я твого «алло».*

Вигуки *о, ой* не відокремлюються, коли виступають у ролі підсилювальної частки, зокрема при звертанні: *Ой ти ж роде мій, роде, родоньку!* (Л. Костенко)

Практикум

Усі ви добре знаєте, що півень співає «ку-ку-рі-ку». У Німеччині вважають, що півень співає «кі-ке-ре-ки», у Туреччині — «ко-ко-рі-ко», у Голландії — «ку-ке-ку-ку», а в Англії — «ко-кей-дуолду». По-різному в різних країнах чують хрюкання свиней: нам воно здається «хрю-хрю», німцям — «кіік», англійцям — «ойнк-ойнк», італійцям — «фрон-фрон», а фінам — «снерф-снерф». Таке різноголосся виникло через те, що в кожній мові люди пристосовують звуки тварин до вимови й звуків своєї рідної мови (Л. Григорян).

180 Прочитайте речення. Знайдіть вигуки, визначте їх тип за значенням.

1. Гей, над дорогою стоїть верба... (П. Тичина) 2. О, ця дорога сподівань (В. Малишко). 3. — Ну, ну, голубе! — підганяв Панас свого змороженого коня (Д. Яворницький). 4. Гей, летім у світ орлиним летом (А. Волощак). 5. Ах, ярмарок дзвінкоголосий (В. Малишко).

181 Запишіть вигуки у дві групи: 1) ті, що виражають вітання й побажання; 2) ті, що виражають прохання та запрошення.

Прошу, заходьте, перепрошую, я запізнилась. Дякую за науку. На все добре! Дякую, усе було дуже смачно. Даруйте, ще не все сказав. Щасливих свят! До зустрічі! На здоров'я! Бувайте здорові! Щасливо, матусю! Добрий вечір, друзі! На добраніч!

- Складіть 2–3 речення, використовуючи етикетні слова.

182 Запишіть речення. Яку стилістичну роль відіграють у них звуконаслідувальні слова? З'ясуйте особливості їхньої передачі на письмі.

1. Дзень-н-нь!.. Дзень-н-нь!. Дзень-н-нь!.. — чути було знадвору в розчинені двері (С. Черкасенко). 2. Каштани падають на брук: тук-тук-тук-тук (М. Ткач). 3. Строката зозуля гуляла безтурботно і всіх дражнила: ку-ку! ку-ку! (О. Іваненко)

183 **Працюймо в групах.** Складіть діалог на одну з тем, використовуючи вигуки.

I група — «Телефонна розмова».

II група — «Тварини-актори».

184 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ох і мудрий же ти. 2. «Так-так-так» притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. 3. О вигадав яке! 4. Ой не відчиняй, сину (*Із творів М. Стельмаха*). 5. Ой у полі криниченька, там холодна водиченька. 6. Гиля-гиля сірі гуси, не колотіть нам води. 7. Ой чий то кінь стоїть? (*Нар. творчість*)

185 Прочитайте виразно текст. У чому полягає стилістична роль вигуків?

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений. І розпирає груди гостро лоскітне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Струснувши росяне намисто, трава лягає в покіс. Налита, вистояна, у повній силі — якраз на порі.

Змигують сині іскорки. Серед зеленого кипеню — пригорща синіх іскринок. Це лугові дзвіночки милими оченятами мружаться з-поміж трави.

З одного келишка ліниво вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. — вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюхо! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти — ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса.

Співає ранок — голубий, аж усміхнений (*Є. Шморгун*).

СПІЛКУВАННЯ

186 Працюймо в парах. Прочитайте текст. Розіграйте за ним діалоги.

Дома всі похваляли мене за гарні черешні, бабуся назвала свого внука «нашим годувальником», а дідусь сказав, що мій чуб пахне суніцями, а завтра, мабуть, запахне річкою (*М. Стельмах*).

Домашнє завдання

187 Спишіть текст, підкресліть прийменники. Визначте їх вид за походженням і будовою.

Природа й людина — то нерозривне ціле. Природа оберегає й остереігає людину від злих помислів, вчинків, робить її благородною і щедрою, здоровою й навіть мудрою.

Обдивіться пильно навколо себе, і багато гарного ви побачите поряд. Ось на озері плавають парами лебеді. Коли ви до них прийдете з добротою, то й вони вам віддячать добром. Принесіть їм білі лілеї, і розумні птахи не забудуть вас ніколи. Коли відлітатимуть у теплі краї, обов'язково зроблять коло понад тим місцем, де ви їх обдарували лілями (*За Л. Павленком*).

- Напишіть есе «Природа й людина — то нерозривне ціле».

Виконайте тестові завдання

188 Прочитайте афоризми А. Ейнштейна й розкрийте їх зміст. Яку роль у них виконують сполучники? За одним з афоризмів (на вибір) напишіть есе.

1. Прагніть не до успіху, а до цінностей, які він дає. 2. Логіка може привести вас від пункту «А» до пункту «Б», а уява — куди завгодно. 3. Придивіться до природи, і тоді ви багато чого зрозумієте краще. 4. Хто ніколи не помилявся, той ніколи не брався за щось нове. 5. Намагайтеся стати не людиною успіху, а людиною гідності.

189 Складіть текст за однією з тем.

1. «Зима прийшла» (без уживання часток).
 2. «Швидше прийшла б зима» (з формотворчими й словотворчими частками).
 3. «Ось і зима прийшла» (з модальними частками).
- Проаналізувавши складений текст, зробіть висновок про використання часток для посилення виразності висловлення.

190 Напишіть невелику розповідь про майбутні канікули, уживаючи вигики.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

Культура мовлення

ВИСЛОВИ ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ

Особливе місце з-поміж увічливих виразів належить висловам привернення уваги. Як правило, їх використовують у ситуації вибачення, прохання, запрошення. В українській мові до них відносять такі мовні одиниці: *будь ласка; коли (як, якщо) буде (твоя, ваша і т. ін.) ласка; з ласки вашої (твоєї); будь ласкавий; будь ласкав; будьте ласкаві; будьте люб'язні*. Характерною ознакою цих висловів є те, що сюди входять слова з коренем *ласк-* і *люб-*. Іменник *ласка* означає доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь. Синонімічним до прикметника *ласкавий* є *люб'язний*, уживаний зі значенням «уважний», привітний до кого-небудь.

Вислови *будь ласка, коли (як, якщо) твоя ласка* використовуються при чемному проханні, запрошуванні, у ситуації вибачення.

Форми множини *будьте ласкаві, якщо ваша ласка, з ласки вашої* відомі в ситуації чемного звертання до старших із проханням і порівняно з попереднім мають вищий ступінь увічливості, а отже, характерні для піднесеної тональності спілкування. Приміром: «На це я пристаю,— коли ваша така ласка,— тихо промовив Улас» (*І. Нечуй-Левицький*). «То викличте мені, з ласки вашої, Любов Олександрівну на хвилинку» (*Леся Українка*).

Особливою витонченістю вирізняється вислів *будьте люб'язні*: «Будьте люб'язні, сюди, Неоніло Григорівно» (*В. Собко*). Вислови привернення уваги є чарівними словами, які роблять співрозмовника чуйним, прихильним, доброзичливим (*М. Білоус*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ДІАЛОГ, СКЛАДЕНИЙ НА ОСНОВІ ТЕЛЕПЕРЕДАЧ

Діалог — це дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб. Окремі висловлювання, повідомлення чи запитання, з яких складається діалог, називаються репліками.

Монолог — розгорнуте висловлювання однієї особи.

191 Поміркуйте, у яких стилях можливе використання діалогів, а у яких — монологів. Аргументуйте свої думки.

192 Як часто ви переглядаєте телевізійні передачі? Яким віддаєте перевагу? Чому? Наведіть приклади, які телепередачі ви порадили б переглянути своїм однокласникам: 1) інформаційні; 2) навчальні; 3) науково-пізнавальні; 4) художньо-публіцистичні; 5) розважальні. Обґрунтуйте.

193 Прочитайте фрагмент інтерв'ю з Віталієм Шевчуком — автором проєкту «Цікава наука». Які запитання поставили б респонденту ви?

— Віталію, ми знаємо, що ви працюєте вчителем у одній із рівненських шкіл. Які дисципліни викладаєте?

— Так, я працюю вчителем фізики та астрономії в Рівненському НВК «Колегіум». В освіті — ще з 2002 року, після закінчення 3 курсу РДГУ. Ніколи не мріяв працювати в школі, але так склалося, що школа сама мене знайшла.

— Як зародилася ідея створення проєкту «Цікава наука»? Що вас спонукало до цього?

— Ідея визріла під час проведення уроків, коли довелося добирати відеоматеріал для уроку, а українською мовою знайти щось було практично неможливо. Те, що хотів показати своїм учням, — було іноземного виробництва, переважно англійською мовою. Існували переклади та озвучка російською мовою, а українською було й годі шукати!

— Яке відео було перекладено вперше та хто його озвучив?

— Першим було перекладене відео «Що таке ген» від Stated Clearly в кінці серпня 2016 року. Текст був начитаний вдома на примітивний динамічний мікрофон із використанням вбудованої звукової карти. Текст читала моя дружина Олеся.

— Відео з яких наукових галузей мають найбільшу популярність у користувачів? Відео про астрономію — популярний жанр серед озвучених роликів?

— Найпопулярнішими є відео з цікавими назвами. Незалежно від спрямування (В. Мулявка).

194 Працюймо в парах. Складіть діалог на основі телепередачі:

- 1) яка подобається вам обом;
- 2) яка подобається одному з вас, а іншому не подобається.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 13

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО БУДОВУ РЕЧЕНЬ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ. ОСНОВНІ ОДИНИЦІ СИНТАКСИСУ — СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Мовознавчі студії

195 Прочитайте подані нижче висловлення. Використовуючи їх, сформулюйте визначення понять *синтаксис* і *пунктуація*.

1. Синтаксис — душа мови (*М. Рильський*). 2. Пунктуація — істотний і важливий інструмент мови. Кожний розділовий знак завжди має свій смисл (*З довідника*). 3. Синтаксис — вічний двигун, який приводить у рух усю могуть мови (*І. Вихованець*). 4. Пунктуація потрібна для взаєморозуміння, адже від правильного написання й розуміння текстів залежить багато чого: робота установ, стосунки між людьми, їх поведінка, настрої, здоров'я, а інколи навіть життя (*З Енциклопедії юного філолога*). 5. Синтаксис — це розділ мовознавства, який вивчає будову та лексико-граматичне значення словосполучень і речень; способи поєднання слів і форм слів у словосполучення й речення; способи поєднання простих речень у складні. Пунктуація — це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків (*К. Городенська*).

196 Прочитайте слова й словосполучення. Поясніть, що точніше характеризує предмети, дії, ознаки — слово чи словосполучення?

Мережа, інтернет, павутина; всесвітня мережа, всесвітня павутина.

- Складіть і запишіть речення зі словами *інтернет*, *павутина*, *всесвітня мережа*.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Словосполучення — це синтаксична конструкція, утворена шляхом поєднання двох або більше слів підрядним зв'язком.

Словосполучення більш повно характеризує предмети, дії, ознаки, ніж окреме слово. Наприклад: *кава* — *чорна кава*, *ароматна кава*, *кава по-східному*, *пити каву*, *запрошувати на каву*. Складається словосполучення з головного й залежного слів. Залежне слово пов'язане з головним за змістом і граматично (за допомогою закінчення і прийменника: *веселого хлопця*, *зустрічатися з друзями*) або лише за змістом (*швидко писати*, *говорити голосно*).

Словосполученнями не бувають:

- 1) підмет і присудок, тобто граматична основа речення: *День у горах починається досвітньої пори* (Я. Гоян);
- 2) однорідні члени речення: *Ніжному шепотінню пшениці не заважав ані дзвін перепелів, ані чечетання коників, ані перекликання деркачів* (Ю. Збанацький).

ВИДИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА СПОСОБОМ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Словосполучення	Чим виражене головне слово	Вид словосполучення
комп'ютерна програма	іменником	іменне
щедрий душею	прикметником	прикметникове
три козаки	числівником	числівникове
щось від них	займенником	займенникове
читати із задоволенням подарований батьком читаючи вдома	дієсловом або його особливою формою — дієприкметником, дієприслівником	дієслівне
втричі швидше	прислівником	прислівникове

Практикум

197 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть по кілька прикладів іменних, дієслівних і прислівникових словосполучень. Визначте засоби граматичного зв'язку.

Історія кави по-львівськи розпочалася ще за австрійської доби кінця XVIII століття, коли у місті почали де-не-де з'являтися цукерні та кав'ярні. Там заможні мешканці міста могли скуштувати і насолодитися цим чорним напоєм та приєднатись до ритуалу з історією понад 500 років. Із часу своєї появи кава ставала все популярнішою у різних колах суспільства, і дуже скоро увесь Львів захворів кавоманією, яку вже, мабуть, неможливо вилікувати. Власники кав'ярень розважали відвідувачів вечірніми концертами, танцями... У кав'ярнях часто збиралась творча молодь Львова, увіковічнюючи любов до цього напою у своїй творчості. Каві присвячено чимало віршів, пісень і легенд.

Минуло чимало часу, а любов до кави не зникла, зробивши Львів кавовою столицею України. Щороку місто тішить усіх любителів кави святом «На каву до Львова», де кожен може скуштувати різні сорти цього напою, звареного за суто львівськими, традиційними рецептами, а також кавовими ярмарками та численними виставками на кавову тематику.

Філіжанка львівської кави — це не лише горнятко чорного запашного напою, а й дух самого старого Львова, його душа і гордість, історія та віковічні традиції (*З журналу*).

- Якщо ви хочете знати назви смачних напоїв із кави, навчитися правильно їх вимовляти й писати, виконайте вправу, скориставшись QR-кодом.

Виконайте завдання

Синонімічні словосполучення — це словосполучення, що мають різну будову, але близьке граматичне значення: *яблучний сік* – *сік з яблука*; *простір без меж* — *безмежний простір*.

198 Складіть словосполучення за схемами. Визначте будову й вид кожного словосполучення за способом вираження головного слова. Із трьома словосполученнями (на вибір) складіть речення.

Іменник + прикметник, прикметник + іменник, іменник + іменник, займенник + іменник, числівник + іменник, дієприслівник + прислівник, дієслово + іменник, дієприслівник + іменник, прислівник + прислівник.

199 Прочитайте пари словосполучень. Поясніть, чи можна вважати їх синонімічними?

Хвилинне щастя — хвилина щастя, навчати мови — мова навчання, заспокоїти колисковою — заспокійлива колискова, чекати зустрічі — очікувана зустріч, турбуватися про учнів — учнівські турботи, захищати ліс — захищений ліс, поїхати до бабусі — поїздка до бабусі, охарактеризувати персонажів — охарактеризовані персонажі, наполегливо працювати — наполеглива праця, добирати кольори — добір кольорів.

- Складіть із двома парами словосполучень речення (на вибір) і поясніть, чим відрізняються ці речення за змістом.

200 Утворіть словосполучення з поданими словами й фразеологізмами. Із чотирма складеними словосполученнями (на вибір) запишіть речення.

Заткнути за пояс, хоч голки збирай, лікар, алое, бити тривогу, *брати за душу*, передати куті меду, вітер у голові, *бачити наскрізь*, пенальті, ярмарок, журі, путь, тюль, хідник, шахівниця, смаколик.

- Поясніть значення виділених фразеологізмів.
- Визначте рід іменників *алое*, *пенальті*, *ярмарок*, *журі*, *путь*, *тюль*.

201 Утворіть словосполучення, вибираючи з дужок потрібне за змістом слово. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

(Лікарський, лікарняний, лікувальний) ефект, банківський (білет, квиток), проїзний (білет, квиток), вхідний (білет, квиток); (винятковий, виключний) випадок, (виняткові, виключні) обставини; (вірний, надійний, правильний) спосіб, (вірний, надійний, правильний) переклад; (здібний, здатний) рухатися, (здібний, здатний) музикант, (здібний, здатний) учень.

202 Виправте помилки в поданих словосполученнях. Поясніть за зразком, у чому суть помилки.

Зразок. Адреса проживання — зайве слово *проживання*, бо слово *адреса* означає місце проживання людини; правильний варіант — *домашня адреса*.

Перший дебют, прогресувати вперед, дублювати двічі, головний лейтмотив, моя автобіографія, експонат виставки, свій автопортрет, вільна вакансія, пам'ятні сувеніри, моя особиста справа, сьогоднішній день, період часу.

- **Працюймо в парях.** Складіть та розіграйте з трьома виправленими словосполученнями діалог.

203 Запишіть словосполучення у три групи: 1) ті, у яких залежне слово стоїть у тому самому роді, числі й відмінку, що й головне, 2) ті, у яких залежне слово стоїть у тому відмінку, якого вимагає головне, 3) ті, у яких залежне слово пов'язане з головним тільки за змістом.

Виконати заздалегідь, займатися спортом, невимовна радість, летіти над річкою, говорити голосно, зустрічати ввечері, цвіт яблунь, стежка до лісу, материне слово, лікарські рослини, літня спека, написати їй, перша зустріч, восьмий клас, моє кошеня, дитяча лікарня, пишатися досягненнями, відчинити двері, читати лежачи.

СПІЛКУВАННЯ

204 Ознайомтеся з рекомендаціями відомої української мовознавиці.

В українській мові природно вживати замість «означальних» іменників *бізнес-, медіа-, піар-, інтернет-, онлайн-*прикметники *бізнесовий, медійний (масмедійний), піарний, піарівський, інтернетний, інтернетівський, інтернетовий, мережевий, онлайнний: бізнесова освіта, медійне середовище, інтернетівські видання* (К. Городенська).

- Складіть по 3–4 словосполучення із поданими в тексті прикметниками.

Домашнє завдання

205 Напишіть, які інтернетні ресурси ви застосовуєте в навчанні української мови.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 14 ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

Мовознавчі студії

206 Проведіть дослідження. Визначте головне і залежне слово в словосполученні. Змінійте головне слово. Чи впливає це на форму залежного слова в кожній із трьох груп словосполучень? Які слова в словосполученні можуть бути незмінними?

1. Цікавий твір; друга година; моє життя; прочитані книжки.
2. Поливати квіти; приїхав до міста; працювала на горді; вимогливий до всіх.
3. Переконливо говорити; танцювати красиво; дуже щедрий; плавати швидко.

«Буду я навчатись мови золотої...»

ОСНОВНІ СПОСОБИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Тип підрядного зв'язку	Особливості	Приклади
Узгодження	Залежне слово вживається в тому самому роді, числі, відмінку або особі, що й головне слово	<i>тепла вода, щасливий день, смачний обід</i>
Керування	Залежне слово (без прийменника чи з прийменником) стоїть при головному слові в певному відмінку	<i>розв'язувати задачу, живе в місті, любити природу</i>
Прилягання	Залежне слово, будучи незмінним, зв'язується з головним лише за змістом	<i>рухатися обережно, навчилися писати</i>

Словосполучення будуються за певними схемами. Найпоширеніші такі: 1) «прикметник + іменник» (*цікавий фільм, довге волосся, гарна дівчина*); 2) «іменник + іменник у родовому відмінку» (*працівники фірми; сторінка підручника*); 3) «дієслово + іменник у знахідному відмінку» (*відвідати бабусю, купити зошит*); 4) «прислівник + дієслово» (*красиво малювати, вразно читати*).

СКЛАДНІ ВИПАДКИ СИНТАКСИЧНОГО КЕРУВАННЯ

Правила	Приклади
Близькі за змістом слова можуть потребувати різних відмінків	<i>оволодіти (чим?) англійською мовою — опановувати (що?) англійську мову</i>
Слова-пароніми мають різні варіанти керування	<i>повстати (на що? проти чого?) — на боротьбу — постати (перед чим? ким?) перед очима (переді мною)</i>
Сплутування випадків керування в українській та інших мовах	<i>благодарить (кого?) учителей — дякувати (кому?) учителям</i>
Неправильне використання прийменників: вони можуть бути зайвими або, навпаки, правильними будуть конструкції з прийменниками	<i>Немає сумнівів про те... Треба: Немає сумнівів, що... Скупий словами... Треба: Скупий на слова</i>

Практикум

Кількісний числівник у називному і знахідному відмінку керує іменником, а в непрямих відмінках (крім знахідного) узгоджується з іменником. Наприклад: *три мільйони* (Н. і Зн. відмінки) — керування, *трьом мільйонам* — узгодження. Числівник *один* тільки узгоджується з іменниками в усіх відмінках.

207 З наведених пар слів утворіть словосполучення, запишіть у три групи залежно від граматичного зв'язку між словами.

Йти, парк; красивий, село; жовтий, листя; зграя, птах; стати, навшпиньки; пружний, струміль; пташиний, гніздо; милуватись, ліс.

208 Поділіть речення на словосполучення, схарактеризуйте їх: а) морфологічним вираженням головного слова; б) будовою; в) способом підрядного зв'язку.

Пора у вирій осені, пора!
На синю просинь урізають квоту.

Уже бряжчать ключі качиних зграй,
Що зачинають небо для польоту.
Ось-ось воно, здається, упаде
Ливним дощем і хмарам очі витре.
Та не здається осінь і не йде,—
Гуляє в голові у неї вітер (М. Жайворон).

209 Прочитайте уривки з поезій Наталі Данилюк. З поданих речень виділіть словосполучення, дайте повну характеристику кожному словосполученню.

1. Осінній дощ, мов доторки до клавіш...
Об темні шибки дзенькає кришталь,
Листки беріз, мов зорі золотаві,
Вплелись в легку посріблену вуаль.
2. Бабине літо сидить на строкатому пледі,
Здмухує бульбашки мильні в погожу блакить,
Хмари повзуть — вайлуваті кумедні ведмеді,
Річка косулею спритною в далеч біжить.

210 Працюймо в парах. Утворіть словосполучення дієслово + іменник (де треба, із прикметником). Перевірте одне одного.

Дякувати ...; турбуватись ...; думати ...; вчитися ...; навчати ...; протестувати ...; розповідати ...; змагатися ...; повідомляти ...; рухатися

211 Доберіть до фотоілюстрацій поетичні підписи. З'ясуйте, з яких словосполучень вони складаються.

СПІЛКУВАННЯ

212 Підготуйте розповідь «Осінні звуки й барви».

Домашнє завдання

213 Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Підкресліть залежні слова, у дужках укажіть спосіб їх зв'язку з головним словом.

Виголосити (доповідь); йти по (дорога); (палаючий) вогнище; зустріти (весна); (духмяний) трави; бігти

(навперейми); в'їхати в (ліс); розповісти про (війна); лежати (горілиць); (тричі) написати; повернути (ліворуч); пливти на (яхта); (великий) розпродаж; (виконаний) робота; сік (манго).

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 15 СИНОНІМІКА СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ РІЗНОЇ БУДОВИ. УЗГОДЖЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ НЕЗМІНЮВАНИМИ ІМЕННИКАМИ ТА ІМЕННИКАМИ СПІЛЬНОГО РОДУ

Практикум

214 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Чи всі виділені словосполучення можна замінити синонімічними? Спишіть текст, використавши синонімічні словосполучення.

Зразок. Стежка в горах — гірська стежка.

Мандруючи стежками в горах Карпатах, далеко від великих річок і магістралей, можна опинитися... в театрі. У затінку дрімучого пралісу, на випраному до крупинки *мохастому камені* — зручна ложа, звідки можна послухати *сольний концерт* одного з відомих *водоспадів Карпат*.

Хто хоч раз бачив це, ще раз прийде послухати незвичайну мелодію — *гірську музику*. Стрімка, як баский кінь, пришпорена урвищем річка рветься, шукає собі русла. Та, на жаль, *скелі з гострими верхами* перетинають повноводим річкам шлях. І, вимиваючи зручне для себе плесо, вода все ж таки знаходить дорогу... Так утворюються у горах водоспади — *мальовничі куточки Карпат* (А. Денисенко).

- Прочитайте свій текст уголос. Який із текстів, на вашу думку, звучить краще? Які словосполучення будуть більш доцільними в ньому? Чому?
- Визначте в тексті дієприкметникові звороти. Спробуйте замінити їх синонімічними словосполученнями. Обґрунтуйте, чому автор вибрав саме дієприкметникові звороти.
- Хто з вас бував у Карпатах? Поділіться враженнями.

215 Спишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Підкресліть словосполучення іменника з прикметником, проаналізуйте засоби зв'язку.

СТЕП

Сірий припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворою лінією стоять на ньому сторожеві могили насипані може татарвою

а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал. Весною могили оборюють і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою росте на них подорожник біленькі невісточкі чіпкий спориш розкішний з гіркуватим чадним запахом полин колючий з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк скромні лагідні незабудки нерозлучні брат-сестра. Весняними вечорами коли відсиріє від степової вологи земля голублять душу і серце людини свіжі й ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави обмиті сяйвом місяця що мов червона діжа викочується з-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір (*Гр. Тютюнник*).

- Поясніть правопис складних слів.
- Визначте в реченнях однорідні члени. Чим вони пов'язані між собою? Як це позначається на письмі?
- Знайдіть у тексті дієприкметники. Розкажіть, як вони утворені і як пов'язані з іншими словами.
- Що можна «побачити», «почути» з тексту? Якби ви були художником, яку ілюстрацію намалювали б до тексту?

216 Випишіть із поданих словосполучення з невідмінюваними іменниками. Як визначити рід незмінюваних іменників? Як узгоджуються такі іменники з прикметниками?

Цікаве кіно; прозорий тюль; інформаційне суспільство; ексклюзивне інтерв'ю; швидкий кенгуру; вимогливий батько; відомий поет; відоме попурі; талановитий педагог; далекий Борнео; велична Кіліманджаро; білий какаду; маленький поні; запланована зустріч; молоде плем'я; дебелий чолов'яга; вирване гарбузиння; овочеve рагу; зручне купе.

- Складіть шість речень із трьома словосполученнями (на вибір).

217 Доберіть до поданих іменників прикметники і введіть у речення в різних відмінках. Як називаються такі іменники? Які особливості роду цих іменників?

Зразок. Староста — наша староста. З нашою старостою Тетяною Ковальчук ми разом відвідуємо секцію легкої атлетики.

Сирота, плакса, нероба, нікчема, нездара, суддя, задавака, молодчинка.

218 Працюймо в парах. Виправте помилки в словосполученнях. Перевірте одне одного.

Веселе конферансьє; модний кашне; молода шимпанзе; маленьке колібрі; зелений алое; сумні кюре; англійське аташе; чесні журі; наше протезе; смачне івасі; рожеве фламінго; веселі попурі; швидка кенгуру.

219 Спишіть словосполучення. Поставте замість крапок потрібне закінчення. Обґрунтуйте свій вибір.

Ароматн.. лате; щаслив.. Левченк.. Алла; вечірн.. Тбілісі; австралійськ.. кенгуру; заключн.. ралі; цілющ..

мумійо; сонячн.. Баку; солодк.. безе; програ́н.. парі; дик.. динго; лікува́льн.. каланхое; гаряч.. какао; краси́в.. танго.

- Складіть 2–3 речення зі словосполученнями в непрямих відмінках (на вибір).

СПІЛКУВАННЯ

220 Сформулюйте правила узгодження прикметників із незмінюваними іменниками та іменниками спільного роду. Складіть таблицю «Правила узгодження прикметників із незмінюваними іменниками та іменниками спільного роду».

Домашнє завдання

221 Напишіть есе на одну з тем: «Світ флори», «Світ фауни». Уживайте словосполучення, утворені з незмінюваних іменників із прикметниками.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 16

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ

Мовознавчі студії

222 Прочитайте. Придумайте назву тексту, виділіть мікротеми.

Сучасна наука про мову виросла з античної граматики. Більшість знайомих вам понять — голосні і приголосні звуки, іменник, дієслово, прислівник, відмінок, речення, синонім, омонім та ін.— беруть початок в античному мовознавстві.

Одним із найвидатніших грецьких граматиків вважають Аполлонія Дискола. Він був першим, хто написав роботу про синтаксис. Ще у II ст. н. е., тобто майже дві тисячі років тому, Аполлоній Дискол досліджував синтаксичну роль частин мови!

Грецька наука про мову створювалася передусім з навчальною метою. Давні греки спочатку виділяли і класифікували звуки та слова, потім описували, як слова змінюються. Для цього вони будували таблиці відмінювання слів, виявляли граматичні категорії — відмінок, спосіб і час дієслова тощо. А потім вони описували речення. Такий підхід зберігся до сьогодні, зокрема й у шкільних підручниках з української мови (*О. Рудь*).

- Знайдіть у тексті розповідне, питальне і спонукальне речення.

- Знайдіть окличне речення. Поясніть, чому в кінці речення поставлено знак оклику.
- Перепишіть у зошит другий абзац. Підкресліть граматичні основи речень. Знайдіть односкладне речення, складне речення.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Основна функція речення — слугувати одиницею спілкування.

Різнманітні за змістом речення за будовою об'єднуються в декілька типів.

За кількістю граматичних основ речення поділяються на **прості і складні**.

Простими є речення з однією граматичною основою: *Жовтогаряча осінь стоїть над осоками* (І. Цюпа). *Лягла зима. Завіяло дороги. Сніги... Сніги...*

Речення з двома й більше граматичними основами називаються **складними**: *Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч* (Панас Мирний). *Кожен народ, що дбає, про своє майбутнє, береже рідну мову* (К. Мотрич).

За складом граматичної основи розрізняють два типи простих речень — **двоскладні й односкладні**.

Якщо в реченні є два головні члени — підмет і присудок, то це речення **двоскладне**: *Наші предки знали таїни землі* (К. Мотрич).

Речення, граматична основа яких включає лише один головний член, є **односкладними**: *О безмежне і плідне життє поле* (Л. Первомайський). *І світає..., й смеркає...*

Навколо головних групуються другорядні члени речення. Другорядні члени речення, які пояснюють підмет, утворюють групу підмета; члени речення, що поширюють присудок, входять до групи присудка: *І завирувало, заграло жовтогаряче море навкруги Білогір'я* (І. Цюпа).

За наявністю другорядних членів виділяють речення **поширені й непоширені**.

Речення, до складу якого входять тільки головні члени, називають **непоширеним**: *Повівав вітрець. Посипав сніжок. Сонце сховалось. Ліс завмер* (М. Коцюбинський).

Речення, до складу якого входить хоч один другорядний член, буде **поширеним**: *В лісі зовсім затемніло* (М. Коцюбинський). *Насунули снігові хмари*.

Інтонаційна виразність мовлення може допомогти слухачеві (співрозмовнику) сприймати творчий задум автора або підкреслено реально, або в спотвореному вигляді.

У **розповідних** реченнях голос підвищується на логічно виділеному слові і знижується в кінці речення: *Пливе перон за сизими шибками* (Л. Костенко).

Для всіх **питальних** речень головним і обов'язковим показником питальності є інтонація. Логічний наголос падає на питальні слова, виражені займенниками та іншими частинами мови. Підвищення тону спостерігається й у кінці речення: *Так оце ми так довіку й будемо будувати? І ніхто нам не допоможе?*

Численні відтінки людського голосу мають використовуватися відповідно до змісту висловлювання, збігатися з ним, а не суперечити задумові.

Інтонаційний малюнок **спонукальних** речень такий: голос підвищується на логічно наголошеному слові, потім знижується, а в кінці знову підвищується, коли це речення окличне: *Ні, не готуй собі вінок, забудь про славу та окрасу!..* (С. Руданський)

Усі названі речення можуть бути **окличними**, це залежить від змісту висловлюваного. У кінці окличного речення голос обов'язково підвищується: *Обпали мене, часе, своїм диханням!* (А. Малишко) *Хто згасить промінь той, що вік в душі ховає чоловік?!* (М. Рильський)

Практикум

223 Схарактеризуйте речення за структурно-семантичними ознаками і типом мовлення. Поясніть пунктограми.

- Літом бабиним позолочена,
Тихне яблуня під вікном,
Натомилася, плодоносила,
А тепер забавляється сном (М. Нагнибіда).
 - Найзаможніша осінь останні роздасть мідяки
І нап'ється дощів досхочу, до сп'яніння і шалу.
У відкритих обіймах дерев захмеліють зірки,
І застогнуть їх крони, ціловані вітром зухвало
(М. Жайворон).
 - Серце чує осінні путі.
Хтось заплутав зажурені віти
В павутиння нитки золоті.
В'януть, в'януть вуста пурпурові...
Але радість і в осені е!
В золоте павутиння любові
Ти заплутала серце моє (В. Сосюра).
- Який настрій пронизує вірші? Чому? Які емоції, асоціації викликали поезії у вас? Поясніть значення фразеологізму «бабине літо».

224 Складіть поширені речення з поданими фразеологізмами.

Битися як риба в неводі; знов за рибу гроші; ні риба ні м'ясо; як риба з водою; як рибі парасолька.

225 Перебудуйте непоширені речення на поширені, об'єднавши їх у текст на тему «Бабине літо», доповніть реченнями на основі власних спостережень.

1. Гудуть вітри. 2. Шурхотить листя. 3. Зеленіє смерека. 4. Павуки мережать. 5. Опадає листя. 6. Заховався боровик.

226 Прочитайте, правильно інтонуючи речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. О милий Боже з України! Не дай пропасти на чужині, в неволі вольним козакам! (Т. Шевченко) 2. Запо-

розька Січ — один зі світових феноменів, це надзвичайно рідкісне явище у світовій історії (*З журналу*). 3. Любіть Україну, як сонце любить (*В. Сосюра*). 4. Станем, браття, всі за волю від Сяну до Дону (*В. Чубинський*). 5. Край дороги, як пісня чайна, починається Україна (*П. Осадчук*). 6. Чуєш козацький спів? Встане із вічних снів Україна! (*В. Шовкошитний*) 7. Дарма ніщо не пропада. Працюй, і слід твій не загине (*М. Чернявський*). 8. Чому, коли шукаєш слово, чому одне бринить — сльоза?! (*І. Драч*)

СПІЛКУВАННЯ

227 Складіть розповідь «Феномен Запорозької Січі».

Домашнє завдання

228 Прочитайте текст. Які причини тривоги за долю Землі ви можете назвати? Спишіть. Позначте інтонування речень стрілочками. Визначте тип речень за метою висловлювання.

А чого то думи людські бувають ясні, мов день, і темні, як ніч? І чи приходять радісні думи вночі?

Думи людські ясні, коли на землі тепло і сонячно і барометр епохи ніякої негоди не віщує. А нині земля тримається і на своїй орбіті, і на наших думках і діяннях. Нині на грані загибелі життя на Землі. Нікому лиха не бажаю і не хочу, аби ти сумною була, мамо-земле! Ти будеш і після мене. Ти повинна бути для доньок і синів. Для внуків і правнуків! (*За С. Пушиком*)

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 17 ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

Мовознавчі студії

229 Прочитайте й порівняйте пари речень. Чи однаковий у них зміст? Чим вони відрізняються?

1. Мій друг переміг у конкурсі.— У конкурсі переміг мій друг.
2. Вітер нещадно зриває з дерев різнокольорове вбрання.— З дерев нещадно зриває вітер різнокольорове вбрання.
3. Друзі подарували моїй сестрі цікаву книжку.— Моїй сестрі подарували друзі цікаву книжку.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Прямий порядок слів характерний для наукового, ділового та публіцистичного стилів, зворотний використовується в художньому й розмовному.

Розрізняють два типи порядку слів у реченні: **прямий** і **зворотний**.

У реченнях із **прямим порядком** слів підмет стоїть перед присудком, означення — перед означуваним словом, додаток після слова, від якого він залежить, а обставини можуть займати різні місця, зважаючи на своє значення і спосіб вираження.

Розглянемо приклад *Друзі подарували моїй сестрі на день народження цікаву книжку*: підмет *друзі* стоїть перед присудком *подарували*, означення *моїй* і *цікаву* відповідно перед означуваними словами (*моїй сестрі* і *цікаву книжку*), а додатки *сестрі* і *книжку* — після присудка *подарували*, від якого вони залежать.

Порушення прямого порядку слів із метою виділення тих чи інших членів речення називається **зворотним порядком** (або **інверсією**). Інверсія вносить новий відтінок у зміст речення, а часом може навіть цілком змінити його зміст: у реченні *Цікаву книжку подарували друзі на день народження моїй сестрі* зворотний порядок слів дозволяє акцентувати увагу на означенні та додатку *цікаву книжку*.

Нерідко порядок слів має граматичне значення: *Сильний дощ* (прямий порядок) і *Дощ сильний* (непрямий порядок, оскільки *сильний* — це іменна частина складеного іменного присудка).

Зазвичай найважливіше слово чи словосполучення ставиться в кінці речення: *Мій брат переміг у шкільній олімпіаді* (а не в змаганнях з тенісу). *У шкільній олімпіаді переміг мій брат* (а не я). *Мій брат у шкільній олімпіаді переміг* (а не програв).

Найважливіше в реченні слово або група слів можуть виділятися не лише за допомогою інверсії, а й за допомогою інтонації (посилення голосу, зміни тембру, пауз).

Логічний наголос — це інтонаційне виділення одного із членів речення для посилення його значущості: *У гості до мене прийшли друзі* (а не до когось іншого).— *У гості до мене прийшли друзі* (а не хтось інший).

Практикум

230 Прочитайте речення. У яких із них порядок слів не може бути змінений, оскільки це впливатиме на зміст усього речення?

1. Несподівано пішов дощ. 2. Легенький вітерець бавиться в парку осіннім листям. 3. Моя сестра — студентка. 4. З нашої останньої зустрічі минуло три дні. 5. Машина обігнала автобус. 6. Комп'ютери замінили друкарські машинки. 7. Сонячний ранок. 8. Уночі на небі панує місяць. 9. Незнайома дівчина.

- Спишіть шосте речення. Підкресліть підмет і додаток. Доведіть, що це речення допускає неоднозначне тлумачення, і поясніть чому.
- Складіть три подібних речення (підмет + присудок + додаток), у яких може виникнути така неоднозначність.

231 Виразно прочитайте уривок із вірша В. Сосюри. З'ясуйте, яка роль інверсії в ньому.

Облітають квіти, обриває вітер
Пелюстки печальні в синій вишині.
По садах пустинних їде гордовито
Осінь жовтокоса на баскім коні.

- Вивчіть вірш напам'ять і запишіть у зошит. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.

232 Прочитайте текст. За допомогою яких засобів досягається в ньому емоційність? Визначте стиль і тип мовлення тексту. Яка роль інверсії в ньому? Як ви думаєте, якщо у всіх реченнях розташувати слова в прямому порядку, чи зміниться емоційність тексту?

Мову творять і дають їй крила слова. Які слова в українській мові найдавніші? Чи залишилися слова, які мова українська знала ще за часів її народження? Так, залишилися й молодо звучать і досі. Не доторкнулися до них тління і забуття, бо ці слова нарекли вічне. Назвемо лише одне слово. Усі знають його — світле, сонячне, святе. Це слово *мати*. Прийшло воно до української мови з сивої прадавнини, відшліфоване до досконалості численними поколіннями й випробуване часоплином на дужість (*І. Вихованець*).

233 Прочитайте прислів'я. Поясніть, на яке слово падає логічний наголос. Чи завжди в реченні логічний наголос падає тільки на одне слово?

1. М'які слова і камінь крушать. 2. Треба знати, що де сказати. 3. І від солодких слів буває гірко. 4. Тепле слово і в мороз зігріє. 5. Більше діла — менше слів. 6. Хто мовчить, той трьох навчить. 7. Гостре словечко коле сердечко.

- Про які правила спілкування йдеться в прислів'ях?

234 Усно поставте запитання так, щоб речення було відповіддю на нього.

Зразок. Хто завтра їде на екскурсію? —
Ми завтра їдемо на екскурсію.

Ми *завтра* їдемо на екскурсію. Ми *завтра їдемо* на екскурсію. Ми *завтра їдемо на екскурсію*.

235 Прочитайте виразно текст. Підкресліть слова, на які, на вашу думку, падає логічний наголос. Визначте вид кожного речення. Доберіть до тексту заголовки. Визначте тему й мікротеми.

Українська сцена була багата яскравими творчими індивідуальностями. Серед визначних акторів і співаків ХХ століття поруч з іменами виконавців вітчизняних і зарубіжних стоїть ім'я великої української співачки Соломії Крушельницької. Її відданість і самопосвята музі класичного співу й надзвичайна природна обдарованість вивели її в сузір'я найвидатніших голосів світу.

Захоплено вітали Крушельницьку Львів і Петербург, Варшава й Відень, Буенос-Айрес і Нью-Йорк.

Соломія Крушельницька

У кожному своєму концерті Соломія Крушельницька виходила на сцену з українською народною піснею, несучи її в життя далеко за межами Батьківщини (За В. Врублевською).

- Поясніть правопис власних назв.
- Розкажіть про відомих сучасних українських виконавців народних пісень, скориставшись інтернетними ресурсами.

236 Пригадайте, що таке інтонація. Яку роль вона відіграє у спілкуванні людей? Прочитайте поданий вислів. Доведіть правильність цього міркування.

Правильно підмічено, що людей часто ображає не те, що говорять, а те, як говорять. Живе мовлення в поєднанні з інтонацією — сплав великих можливостей (Е. Вартамян).

СПІЛКУВАННЯ

237 Потренуйтеся вимовляти фразу «Який ти розумний» із різною інтонацією, залежно від ситуації спілкування: 1) радісно; 2) захоплено; 3) здивовано; 4) іронічно.

Домашнє завдання

238 Випишіть із творів художньої літератури 5–6 речень з інверсією. Зробіть стилістичний експеримент: усно перебудуйте речення так, щоб отримати прямий порядок слів. Поміркуйте, з якою метою автор використав інверсію. Виконайте синтаксичний розбір трьох речень.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 18 ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ПІДМЕТ. СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мовознавчі студії

239 Пригадайте, що становить граматичну основу речення. Визначте граматичні основи в реченнях. Поясніть, як ви це робите.

Для щастя необхідне просто бажання. У кожному новому дні маємо знайти щось гарне. Це цілком можливе. Адже в усьому є щось світле й добре (Е. Сафарлі).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Речення з обома головними членами називаються **двоскладними**. Формують двоскладне речення підмет і присудок, або група підмета і група присудка. Так, двоскладне речення: *Вечірні сутінки спадають на землю* (О. Гончар) сформували **група підмета** *вечірні сутінки* і **група присудка** *спадають на землю*.

Речення, у яких є тільки один головний член, що співвідноситься з підметом або присудком, називають **односкладним**. У такому реченні немає потреби в другому члені речення: 1. *Світало*. 2. *У полі вже косять*.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА

Підмет може бути виражений будь-якою частиною мови, але найчастіше — іменником у формі називного відмінка, іншими частинами мови в значенні іменника, неозначеною формою дієслова або словосполученням, ужитим у значенні іменника в називному відмінку, а також цілим реченням: *Найкращою оздобою голови дівчини є вінок* (О. Воропай). *Минуле в пам'яті живе* (Л. Дмитерко). *Кожен говорить щось своє* (О. Гончар). *Оберігати рідне слово — обов'язок кожного громадянина* (З газети). *Невеликі три літа марно пролетіли* (Т. Шевченко).

Підмет, виражений одним словом, називають **простим**, а кількома повнозначними словами — **складеним**.

ПРОСТИЙ ПІДМЕТ

Спосіб вираження підмета	Приклад
Іменник у формі називного відмінка	Саме на світанку життя відкриває долоні, показує скорби (Е. Сафарлі).
Прикметник у формі називного відмінка	Я піду в далекі гори (В. Івасюк). Кожен говорить щось своє (О. Гончар).
Прикметник, числівник та інші частини мови в значенні іменника	Минуле в пам'яті живе (Л. Дмитерко). У великій світлиці за столом сиділи троє (Панас Мирний). Це «добре» прозвучало тепер м'яко, як сердечна просьба (І. Вільде). Десною котилося переможне «Ура!» (О. Десняк).
Неозначена форма дієслова	Жити — це не значить тільки брати, а й давати (Д. Ткач).

СКЛАДЕНИЙ ПІДМЕТ (СИНТАКСИЧНО НЕПОДІЛЬНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ)

Спосіб вираження підмета	Приклад
Сполучення іменника у формі називного відмінка з іменником в орудному відмінку з прийменником	Остап з Соломією звернули з шляху на поле (М. Коцюбинський).
Словосполучення іменника, що має значення сукупності з іменником у родовому відмінку	Велика згряя журавлів кружляла невисоко і плавно над землею (М. Рильський).

Спосіб вираження підмета	Приклад
Складні географічні й астрономічні назви	Чумацький Шлях оперізував небо велетенським миготливим поясом (<i>І. Цюпа</i>). Київська Русь захистила Європу від монголо-татарської навали (<i>З газети</i>).
Сполучення кількісного числівника з іменником у називному або родовому відмінку	Тихо листом край печери два дубки шептали (<i>С. Руданський</i>).
Сполучення іменника (або числівника) чи займенника у формі називного відмінка й іменника (або займенника) в родовому відмінку з прийменником з (<i>із</i>)	І кожний з нас те знав, що слави нам не буде (<i>І. Франко</i>).
Назви установ	Верховна Рада України — законодавчий орган.
Терміни	Складні речення допомагають точніше висловити думку.
Фразеологізми	Каламутити воду — не моє правило.
Речення	«Ще не вмерла Україна» навіки житиме в нащадках (<i>З газети</i>).

Практикум

Микола Леонтович

240 Запишіть текст. Підкресліть підмет, зазначаючи в дужках, якою частиною мови він виражений.

Микола Леонтович — автор всесвітньо відомого «Щедрика». Український композитор, що створив всесвітньо відому різдвяну колядку, збирав та обробляв козацькі пісні, створюючи високохудожні твори. У 1921 році «Щедрик» Леонтовича був уперше презентований на концерті в «Карнегі Холі» в Нью-Йорку. А в 1936 році Пітер Вільховський (родом з України), який працював для радіо NBC, написав англійську версію слів до «Щедрика» — «Carol of the Bells». Під цим іменем мелодія українського «Щедрика» стала всесвітньо відомою. Під час сезону колядок по всій Америці та в Європі співають по радіо і телебаченню колядки, між котрими обов'язково вставляють у програму творіння українського композитора (*З інтернетних ресурсів*).

- Визначте вид кожного речення за кількістю граматичних основ.
- Виділіть у тексті нову для вас інформацію й озвучте її.
- Поділіться своїми враженнями й емоціями від прослуховування «Щедрика».

241 Прочитайте речення. З'ясуйте способи вираження в них підмета.

1. «Ні» — це частка. 2. Вчитель і садівник — то одне й те ж, мамо (*І. Цюпа*). 3. Один у полі не воїн (*Нар. творчість*). 4. Життя — то неповторна пісня (*І. Цюпа*).

5. Ми майже нічого не знали б про давнину, аби історія не подарувала нам літописців (*М. Слабошпицький*). 6. Дві речі цінуються тільки тоді, коли їх нема,— молодість і здоров'я (*Арабське прислів'я*). 7. Завтра буде те саме, що й сьогодні.

242 Складіть і запишіть речення, у яких у ролі підмета виступали б подані синтаксично неподільні словосполучення.

Верховна Рада України, Херсонська область, хтось із нас, складне речення, батько з матір'ю, Кінбурнська коса, парк «Софіївка», близько десяти словників.

«Буду я навчатись мови золотої...»

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДМЕТА

Прості речення використовуються в усіх стилях мовлення. Однак стилістичного забарвлення вони набувають залежно від способів вираження членів речення, інтонації, порядку слів.

Яскравого стилістичного забарвлення набувають речення, де в ролі підмета виступають прислівник, дієслово, частка або вигук: «Немає» — *слово, як полин, гірке* (Нар. творчість). Займенниковий підмет, особливо повторюваний, у художньому стилі надає текстові увиразнення: *Все йде, все минає — і краю немає* (Т. Шевченко). Великою експресивністю виділяється підмет, виражений займенником *я* (так зване ліричне *я*): *Я стою. Все снігу клоччя в білому саду. І зоря мені шепоче: «Я прийду, прийду»* (В. Сосюра).

(М. Пентиліук)

Практикум

243 Запишіть речення. Підкресліть у них головні члени. Визначте порядок слів у кожному реченні.

1. Жити — це зустрічати вранішнє сонце, радіти передчуттю дня, поринати у всякі приємні клопоти... (*М. Слабошпицький*) 2. Так вчинити нікому не під силу. 3. Мати перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину (*М. Стельмах*). 4. Слово вмиць змінює настрій, робить щасливим або ж нещасливим, радісним чи пригніченим (*За К. Мотрич*).

- Прочитайте виразно записані речення. Які особливості ви помітили в інтонуванні й розташуванні слів у реченні залежно від способу вираження підмета?

244 Прочитайте й запишіть речення. Підкресліть у них головні члени. Зверніть увагу на речення із займенниками *сам* і *весь*. Визначте синтаксичну роль слова *це*.

1. Увесь клас узяв участь у святкуванні Нового року.
2. Це все — мій рідний край з безмежними полями, земля

моїх батьків (*В. Сосюра*). 3. Сам батько піде сьогодні ввечері на батьківські збори. 4. Осіннім сонцем був пронизаний увесь парк. 5. Це дозволило нам прийняти правильне рішення.

СПІЛКУВАННЯ

245 Горацій сказав: «Ви перетинаєте весь світ у пошуках щастя, а воно завжди поруч, на відстані витягнутої руки». Висловіть згоду чи незгоду, ілюструючи розповідь прикладами.

Домашнє завдання

246 Доберіть із художньої літератури 4–5 речень, яскраве стилістичне забарвлення яким надає підмет. Свій вибір обґрунтуйте.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 19 ПРИСУДОК. СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мовознавчі студії

247 Прочитайте. Визначте граматичну основу кожного речення. На прикладі поданих речень сформулюйте визначення присудка як головного члена речення.

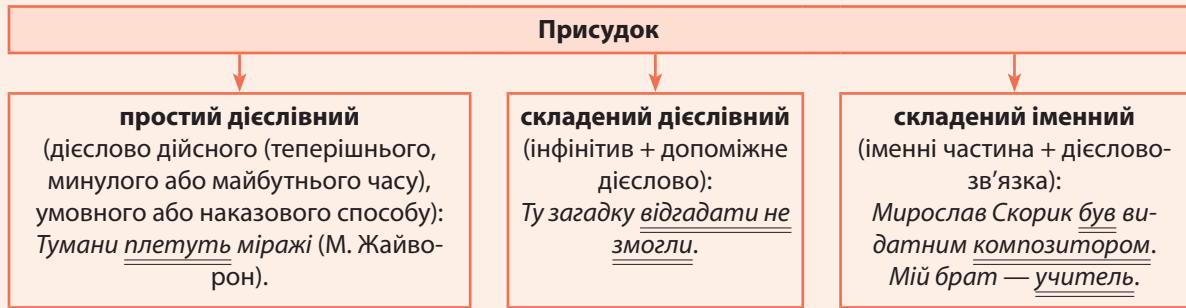
Вода... Її так багато на нашій планеті. Вона розлилась непізнаними морями, вирує нескінченними океанами, тече в стрімких ріках і ручаях, невтримно нуртує в голубих озерах і дзюркотить у звичайній лісовій копанці. Вона напоїла все живе й суще на землі й зробилася вірним супутником нестримного технічного прогресу, добрим джерелом квітування виплеканої хліборобом ниви. Вода — невичерпне благо й дарунок природи (*За І. Падалкою*).

- Підготуйте запитання за змістом тексту.

«Буду я навчатись мови золотої...»

Присудок — це головний член речення, який граматично залежить від підмета, означає, що про нього говориться й відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий?* Наприклад: *Кожна рослина тісно пов'язана із Сонцем і Місяцем* (3 журналу).

Простий присудок може бути тільки дієслівним. У простому дієслівному присудку лексичне і граматичне значення виражене одним дієсловом.

Простим дієслівним є присудок, виражений:

- дієсловом у складеній формі майбутнього часу чи умовного способу: *«Буду я навчатись мови золотої...» у травивеснянки, у гори крутої...* (А. Малишко). *Попливла б я на схід сонця* (Леся Українка);
- дієсловом із частками *нехай, мов, ледве, мало не, мовби, ніби, нібито, наврод*: *Сонце ніби залягло на далекій смужці лісу...* (Ю. Збанацький);
- фразеологізмом: *бджоли раді цвіту, а люди раді літу.*

У складеному присудку одна частина виражає граматичне, а інша — лексичне значення.

У **складеному дієслівному присудку** допоміжне дієслово виражає граматичне значення підмета, а неозначена форма дієслова — основне лексичне значення: *Хочеться дихати глибоко, на повні груди...* (В. Більшак)

Крім граматичних значень способу, часу, допоміжні дієслова виражають значення початку, кінця, тривалості дії, її бажаності чи можливості: *Сніг почав танути. Хотіла б я зробити це швидше.*

Як допоміжна частина складеного дієслівного присудка можуть уживатися:

- прикметники (*ладен, згоден, повинен, певен, рад* та ін.): *Я ладен це зробити;*
- дієприкметники (*змушений, зобов'язаний, покликаний*): *Я змушена вам зателефонувати;*
- прислівники (*треба, необхідно, слід, можна* та ін.): *І не треба топити думок у словес воді* (В. Коротич).

У **складеному іменному присудку** дієслово-зв'язка виражає граматичне значення присудка, а іменна частина — основне лексичне значення.

У складених іменних присудках у ролі зв'язки найчастіше вживаються дієслова *бути, стати, становити, вважатися, здаватися, називатися, лишатися, видаватися, являти* та ін.: *Повітря було наскрізь сухе* (О. Гончар). У теперішньому часі дієслово-зв'язка *бути* не вживається (є нульовою).

У ролі іменної частини складеного присудка можуть вживатися різні частини мови:

- іменники в називному, родовому або орудному відмінках без прийменника і в непрямих відмінках із прийменниками: *Марта була ще дитина* (М. Стельмах). *Я був би без імені, роду й племені* (М. Коцюбинський);
- прикметники в називному або орудному відмінку, а також у формі вищого або найвищого ступеня: *Ніч була тиха й темна. Гарний був Київ у цей свіжий осінній ранок* (В. Собко). *Усмішка зробила привабливішим його довгасте, замкнуте обличчя* (М. Стельмах);
- числівники: *І в школі, і в інституті він був першим*;
- займенники: *Парчевський зостався сам* (Ю. Смолич);
- дієприкметники: *Гірські печери затоплені водою* (Ю. Бездзик);
- прислівники: *Голуби ті були навдивовижу кожному* (Панас Мирний);
- фразеологічні звороти: *У таких випадках він тонкий на сльозу* (Яків Баш).

Іменна частина складеного присудка може включати порівняльні сполучники *як, ніби, мов, наче, неначе, нібито, неначебто*: *Душа — як пісня солов'їна* (В. Сосюра).

При іменниках у називному відмінку вживаються також частки *це, то, ось*: *Ліс — то наш добрий друг*.

Складний присудок — це ускладнена модель, що поєднує в собі складений дієслівний і складений іменний присудки. Наприклад: *Ніхто мене не може присилувати жити на хуторі*.

Практикум

У текстах художнього стилю дієслова-присудки можуть мати різні часові форми, де одна часова форма може вживатися замість іншої. У наукових текстах уживається одна часова форма (теперішнього або минулого часу).

248 Запишіть речення. Підкресліть граматичну основу кожного. Укажіть форми і граматичне значення присудків.

1. Вода, H_2O — хімічна речовина у вигляді прозорої, безбарвної рідини без запаху і смаку (*З енциклопедії*).
2. Вода десь точить білий камінь (*В. Сосюра*). 3. Уже в Дніпрі вода давно холодне (*Г. Чубач*). 4. Не можна сказати, що ти необхідна для життя, ти — сама життя (*А. де Сент-Екзюпері*). 5. Вода — це найважливіший природний оксид (*З підручника*). 6. Душа рікою вийшла з берегів (*О. Ольжич*). 7. Хай серце б'ється через край, немов по вінця повні відра (*О. Теліга*).

249 Запишіть текст, уставляючи замість крапок пропущені букви. Підкресліть головні члени речення. Визначте лексичне та граматичне значення присудків і їхній вид. Обґрунтуйте свою думку.

У міжгірних долинах Рахівщини відкрито безліч цілющих дж..р..л з неймовірно в..сокою насич..ністю. Золота водиця стікає в повноводу Тису та її пр..токи. Так само потужні дж..р..ла і в Мукачівс..кому та Свалявс..кому райо-

нах Закарпаття. Дихають неспокійні ковбані вуглекислим газом, дзвенять, б'ють срібні водограї боржомного ґатунку в долинах Латориці та Сваляви. Тут діє чудовий курорт «Поляна» й завод з розливання мін..ральних вод «Поляна квасова», «Лужанська», «Свалява», «Плосківська» та інші (*З журналу*).

Моршинський парк

250 Прочитайте тексти. Визначте граматичні основи кожного речення. У якому часі вживаються дієслова-присудки? Зробіть висновок про стилістичну роль присудка.

1. На східних схилах Карпатських гір простяглися безмежні простори первозданих карпатських лісів. Саме тут, у мальовничій долині, у затишному містечку Моршин б'є унікальне джерело природної мінеральної води. Джерело відкрито в 1879 році. Воно має ідеально збалансований для людини мінеральний склад (*З журналу*).

2. Лебедине озеро. Тільки воно здатне відображати в собі всю красу сонця в дзеркальній воді. Озеро ніби передражнює сонце. Засвітить воно яскраво по гладенькій поверхні озера — збігають золоті іскорки; нахмуриться сонце — потемніє озеро, попливуть по ньому сірі хмарки. Отак і живуть у дружбі сонце й Лебедине озеро, що на Прикарпатті (*З календаря*).

251 Запишіть речення, уставляючи замість крапок пропущені букви. Визначте вид присудків.

1. Повітря стало холоднішим, тіл..ки кружляють у в..селому танку найдрібніші сніжинки (*А. Волкова*). 2. Сонце не поспішає показатися на людські очі (*М. Руденко*). 3. Багато в..ликих див, низку чудес світу створили люди за своє з..мне існування (*Є. Колодійчук*). 4. Ус..редині над пр..стоном був викладений із смальти образ Богородиці (*М. Міщенко*). 5. На верш..чках ліщини де-не-де помітні останні горішки. Часом на лісових галяв..нах вогн..ком спалахує плет..во з квіток л..ону (*А. Волкова*). 6. Певний обсяг знань із лінгвістики повинна мати кожна більш-менш освічена людина (*З газети*). 7. Хто любить.. творити красу, той ніколи не буде байдужим до праці (*В. Сосюра*). 8. З..мля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (*Г. Тютюнник*).

252 Складіть речення з простим, складеним дієслівним та складеним іменним присудками. Порівняйте їх щодо відмінностей у побудові й граматичному значенні, визначте, на що вказують допоміжні дієслова.

253 Прочитайте подані речення. Знайдіть у них присудки. Яку роль у кожному реченні виконує дієслово *бути*?

1. Артем був тут минулого року. 2. Петро був лікарем. 3. Святослав повинен тут бути.

- Порівняйте свої міркування з поданою нижче лінгвістичною довідкою-коментарем.

У першому реченні присудок *був* виражений дієсловом і означає дію особи зі значенням *бути, перебувати, знаходитися*. Інші члени речення виконують свої ролі: указують на особу (*Артем*), на час дії (минулого року). Присудок у першому прикладі простий дієслівний.

У другому реченні смислове навантаження має іменник *лікарем*, а дієслово *був* виконує роль зв'язки між ним і підметом *Петро*. У цьому реченні йдеться не про те, Петро де був (*знаходився, перебував*), а про те, ким саме він був. Сполучення слів *був лікарем* є одним членом речення, отже, це складений іменний присудок, який містить іменну частину мови (у нашому випадку іменник) і дієслово-зв'язку.

У третьому реченні смислове навантаження має дієслово неозначеної форми *бути*, а слово *повинен* виконує роль зв'язки, і, як у другому прикладі, обидва слова є одним членом речення — складеним дієслівним присудком.

254 У реченні *Роман був журналістом* замініть дієслово-зв'язку дієсловами *стати, називатися, залишатися* у формі минулого часу. Яких смислових відтінків набудуть речення?

255 Складіть речення, у яких дієслова *хотіти, намагатися, ставати, робитися, збиратися* були б зв'язками в складеному іменному присудку й простими дієслівними присудками.

Зразок. Хлопець був чемним. — Я був тут минулого тижня.

256 Прочитайте речення. Визначте, з яких частин складається складний присудок.

1. Море може бути повним і невичерпним лише тоді, коли весь час до нього будуть стреміти ріки (*П. Тичина*).
2. Ну, а вмів же бути і суворим, і безжальним бути Вишня міг, як на зустріч чорним поговорам підіймав свій праведний батіг (*М. Рильський*).
3. Ревіли геть червоні хвилі: ти радий був би їх спинить... (*П. Грабовський*)
4. Жолкевський ладен був зникнути, так ображали його незалежні манери цього хлопа (*І. Ле*).

- Поясніть значення слова *стреміти*.

257 Запишіть текст. Визначте стиль і тип мовлення.

Нині, у вік інтенсивного розвитку промисловості, активних урбаністичних процесів відчутніше постала гостра проблема водних ресурсів. У всіх високорозвинених країнах непомірно стала розширюватися *індустріалізація*, яка відповідно вимагає значної кількості *водоресурсів*. Водночас почала скорочуватися кількість річок, інших регуляторів прісної води. Найвні ж артерії міліють, звужуються, коротшають, забруднюються промисловими відходами. На думку вчених, у багатьох країнах виникне або ж з'явиться «водяний голод», а тому спеціалісти розробляють усілякі проекти — аж до використання льодових запасів Антарктиди (*За В. Скуратівським*).

- Підкресліть присудки, визначте їх вид, спосіб вираження.
- Визначте час і вид використаних дієслів. Чи можна сказати, що вони є засобом зв'язку речень у тексті?
- Поясніть правопис виділених слів.
- Випишіть спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.

СПІЛКУВАННЯ

258 Працюймо в групах. Об'єднайтесь у 3 групи й виконайте завдання.

«Екологи»: розкажіть про найдоцільніші заходи щодо збереження водних ресурсів нашої країни.

«Письменники»: опишіть річку, яка протікає вашою місцевістю.

«Журналісти»: напишіть статтю в газету про важливість збереження водних ресурсів нашої країни.

Домашнє завдання

259 Подані слова введіть у речення, щоб вони виступали то простим дієслівним присудком, то входили б до складу іменного складеного присудка.

Ставати, зробитися, виявлятися, називатися, здаватися, вважатися.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 20 УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

«Буду я навчатись мови золотої...»

В українській мові є певні особливості узгодження простого дієслівного присудка з підметом, вираженим іменною частиною мови.

З підметом-займенником дієслова-присудки в теперішньому й майбутньому часі узгоджуються в особі: Я над полечком полечу, сніги ніжками протопчу, хмари крильцями рознесу, сонце виведу на весну (М. Сом).

З підметами, вираженими іменною частиною мови, дієслова-присудки минулого часу й умовного способу узгоджуються в роді: Праворуч і ліворуч двору тендітними деревцями висіявся сад... (А. Дімаров).

Усі дієслова-присудки узгоджуються з підметами в числі: Зірки вже позникали (А. Дімаров).

ОСОБЛИВОСТІ УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ, ВИРАЖЕНИМ СЛОВСПОЛУЧЕННЯМ АБО СКЛАДНОСКОРОЧЕНИМ СЛОВОМ

Чим виражений підмет	Як узгоджується з ним присудок	Приклади
словосполученням типу <i>батько з матір'ю, брат із сестрою</i>	у множині	<u>Марія з матір'ю</u> сьогодні <u>прийдуть до нас</u> .
кількісним числівником та іменником у називному чи родовому відмінку <i>дві подруги, трьох учнів</i>	у множині чи однині	<u>Один найкращий прилад</u> буде вибраний для виставки. Особливу групу становлять <u>53 виробництва</u> з виготовлення м'яких покрівель, тепло- і звукоізоляторів.
іменником зі словами <i>багато, мало, чимало, більшість, частина, решта</i> та ін.	в однині	<u>Мало снігу випало</u> цієї зими.
аббревіатурою: <i>ООН, ЗМІ</i>	у роді та числі, що й основне слово в словосполученні, від якого утворено аббревіатуру	<u>ООН повідомила</u> , що готує стратегічний запас продовольства. Кожного дня <u>ЗМІ повідомляють</u> нам про події, які відбулися у світі.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Правила	Приклади
Якщо підмет виражений іменником і числівником, що закінчуються на <i>одницю (31, 51, 271, 2001 і под.)</i> , то присудок уживається в однині	<i>Тридцять один спортсмен узяв участь у тренуванні.</i>
Якщо підмет виражений іменником і числівником, що закінчуються на <i>два, три, чотири</i> , то присудок уживається в множині	<i>Двадцять три восьмикласники відвідали театр.</i>
Якщо у складі підмета є слова <i>більшість, меншість, ряд, частина, багато, кілька</i> , то присудок уживається в однині	<i>Частина депутатів проголосувала за прийняте рішення.</i>
Якщо підмет виражений займенниками <i>що, дехто, ніхто, ніщо</i> та ін., присудок уживається в однині	<i>Ніхто не бачив такого дива.</i>
Якщо у складі підмета є прикладка, виражена іменником іншого, ніж підмет роду, то присудок узгоджується з підметом, а не з прикладкою	<i>Музей-садиба Миколи Пирогова розташований у Вінниці.</i>
Якщо однорідні підмети розділені протиставними сполучниками (<i>не — а, не тільки — а й, не лише — а й</i>), присудок уживається в однині	<i>Не тільки літературний, а й історичний аспект роману зацікавив читачів.</i>
Якщо у складі однорідних підметів є означення (<i>значна частина, велика кількість, цілий ряд, деяка сума</i>), то присудок уживається в однині	<i>Значна частина медичних працівників потребує соціального захисту.</i>
Якщо підмет виражений аббревіатурою, присудок узгоджується (у роді, числі) з головним словом у словосполученні, від якого утворено аббревіатуру	<i>Чорнобильська АЕС стала символом найбільшої техногенної катастрофи.</i>

Правила	Приклади
Якщо підмет, виражений займенником <i>Ви</i> (так звана пошанна множина), позначає однину (у формі Кл. відмінка), то узгодження з присудком здійснюється за ознакою числа	<i>Сьогодні Ви розказали багато цікавого.</i>

Практикум

260 Запишіть речення, розкриваючи дужки й узгоджуючи простий дієслівний присудок із підметом.

1. (Спускатися) ніч м'яка й задумлива. У сірих серпанках її тихо (вставати) тіні-привиди і (снувати) своє невідоме легкоткане прекрасне життя (*М. Івченко*). 2. Дома всі (похваляти) мене за гарні черешні, а бабуся (назвати) свого внука «нашим годувальником» (*М. Стельмах*). 3. І риба (співати) б, коли б голос (мати) (*Нар. творчість*). 4. Ти (стежити) за мамою, (бачити), як вона (ступати), як (усміхатися), а найчастіше, мабуть, (спостерігати) за її проворними руками (*З журналу*). 5. Я зараз (злетіти) над землею і (полинати) в безмежному просторі, легкий, як пір'їнка (*Д. Ткач*).

261 Запишіть речення, розкриваючи дужки й узгоджуючи присудок із підметом. Поясніть свій вибір.

1. Більшість учнів нашого класу (закінчила, закінчили) навчання успішно. 2. Усі повинні знати правила дорожнього руху, щоб запобігти ДТП. 3. На шкільній ділянці (шелестять, шелестить) своїм листям дев'ять тополь. 4. Сергій із Микитою (запізнівся, запізнилися) на перший урок. 5. Хто з вас не (виконав, виконали) домашнє завдання? 6. Усе студентство (писатиме, писатимуть) радіодиктант.

262 Прочитайте речення. Якою частиною мови виражені в кожному з них підмет і присудок? Зверніть увагу на залежність числа присудка від підмета.

1. Мені назустріч ідуть брат із сестрою. 2. Сімсот соколят на одній подушці сплять (*Загадка*). 3. До бібліотеки надійшло двадцять п'ять нових книжок, двадцять три підручники. 4. Чимало пісень сприймаються нами лишень як своєрідна поетика (*В. Скуратівський*). 5. На початку ХХ ст. у селищі Сокоlecь на Вінниччині була споруджена перша ГЕС, турбіна якої потужністю 20 кВт призначалася для освітлення маєтку, парку та дороги до місцевої церкви (*З енциклопедії*).

Карти пам'яті (англ. *Mind map*) — спосіб зображення процесу загального системного мислення за допомогою схем; зручна техніка альтернативного запису.

Карти пам'яті використовують для створення, візуалізації, структурування й класифікації ідей, а також для кращого запам'ятовування інформації.

**Поради з техніки
створення карт пам'яті**
(за Т. Бьюзенем)

1. Розміщуйте слова на гілках, а не в геометричних фігурах. Гілки мають бути живими, гнучкими, загалом, органічними.
2. Пишіть на кожній лінії тільки одне ключове слово.
3. Довжина лінії повинна дорівнювати довжині слова.
4. Пишіть друкованими літерами, ясно й чітко.
5. Варіюйте розмір букв і товщину ліній залежно від ступеня важливості ключового слова.
6. Обов'язково використовуйте різні кольори для основних гілок. Це полегшить структурування й розуміння інформації.
7. Використовуйте малюнки й символи. Іноді карта пам'яті може складатися лише з малюнків.
8. Намагайтеся не залишати порожнього місця й водночас не розміщувати гілки дуже щільно.

263 Розкрийте дужки, обравши правильний варіант узгодження підмета з присудком.

1. Сергій з Іваном (збирається, збираються) вступати до Київського університету імені Бориса Грінченка. 2. В урочистостях до Дня Незалежності України (взяло, взяли) участь 2500 військовослужбовців та 150 одиниць військової техніки. 3. Батько з сином (повертався, повертались) різними шляхами. 4. За прогнозом синоптиків, завтра (очікується, очікуються) чи сніг, чи дощ. 5. Скільки ще казок і пісень (залишилося, залишилися) в пам'яті моєї бабусі.

264 Складіть речення, використовуючи подані словосполучення та складноскорочені слова. Уживайте в реченнях дієслова-присудки в усіх можливих часових формах.

СТО, США, НБУ, весь клас, кожен із нас, багато книжок, частина міста, дідусь із бабусею, Андрій з Ігорем, десять років, п'ятдесят п'ять троянд, ми з братом, мало птахів, сто віків, більшість студентів.

265 Складіть речення, використовуючи подані словосполучення як присудки. Визначте вид присудків.

Треба було зателефонувати, необхідно зустрітися, слід виконати, почала збиратися, хотів записати, не зміг сказати, змушений був скористатися, можна пробачити, повинен був поїхати, рада буду побачити, згодна допомогти.

266 Прочитайте текст. Поясніть, чому автор називає дієслово диригентом речення.

ДИРИГЕНТ

Дієслово у кожному реченні — немовби диригент малого, але здібного оркестру чи ансамблю. Ці оркестри або ансамблі формує тільки дієслово. Воно виражає, скільки учасників потрібно йому, які ролі дати кожному. Дієслово може перемістити або вилучити з речень деяких виконавців. Придивляється, кого зробити солістом. Пильно стежить за тим, щоб хтось із підлеглих не взяв фальшивої ноти (*І. Вихованець*).

- Поясніть значення слів *диригент, оркестр, ансамбль*, користуючись при потребі тлумачним словником. Поставте ці слова в родовому відмінку однини.
- Напишіть продовження лінгвістичної мініатюри «Диригент».

267 Прочитайте текст. Складіть два речення, які підтвердили б правильність усталеної у мовознавстві думки.

Дієслово-присудок приймає «розпорядження» від господаря речення — підмета. Підмет, виражений іменником, вимагає, щоб при ньому присудок, виражений дієсловом у теперішньому або майбутньому часі, стояв у певній особі, а присудок підкоряється цій команді (*За книгою «Яка це чудова наука — мовознавство!»*).

СПІЛКУВАННЯ

268 Прочитайте текст. Яку проблему в ньому порушено?

Послухай одну потішну історію. Був собі якось скульптор, і стояв він, похилившись над великою гранітною брилою. Щодня длубав і товк він безформний камінь. Якось навідався до нього маленький хлопчик. «Чого ти шукаєш?» — спитав він. «Почекай лишень — і побачиш», — відповів скульптор. За кілька днів хлопчик знову прийшов і побачив вирізьбленого з граніту чудового коня. Хлопчик рота не міг стулити від здивування. Він обернувся до скульптора і спитав: «Звідки ти знав, що кінь є там усередині?» (Із книги Юстена Гордера «Світ Софії»).

- Чи завжди ми вбачаємо можливості у вчинках, подіях?
- Спробуйте визначити можливості опанування української мови загалом і конкретної теми «Узгодження присудка з підметом» зокрема. Розкажіть про це.

Домашнє завдання

269 Складіть карту пам'яті «Узгодження присудка з підметом» (скористайтесь порадами Т. Бьюзена).

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу впродовж уроку. Які завдання зацікавили вас найбільше? Які виявилися складними?

§ 21

ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Мовознавчі студії

270 Запишіть речення. Підкресліть у них граматичну основу. Якими частинами мови виражені підмет і присудок? Поясніть використання тире між підметом і присудком.

1. Буквар — це не тільки букви, а й мова з її пахощами й красою (Д. Чередниченко). 2. Чотири на шість — двадцять чотири. 3. Ми — щастя землі усієї, ми творимо радості дні (В. Сосюра). 4. Щастя — це висока мета життя, ідеал, вершина, до якої людина прагне (І. Цюпа). 5. Площа нашої класної кімнати — сорок п'ять квадратних метрів. 6. Збагнути всю глибину історії і навчити дітей любити історію свого народу — благородне покликання (І. Цюпа).

«Буду я навчатись мови золотої...»

На місці пропущеної в теперішньому часі зв'язки *бути* в складеному іменному присудку **між підметом** (групою підмета) і **присудком** (групою присудка) **ставлять тире**, якщо:

підмет і присудок виражені іменником, кількісним числівником або неозначеною формою дієслова	<u>Вишня</u> — <u>берегиня</u> <u>святого спокою родини</u> (Я. Гоян).
підмет виражений особовим займенником і на ньому падає логічний наголос	<u>Ми</u> — <u>майбутнє</u> <u>нашої країни</u> (З газети).
присудок виражений іменником або числівником (у сполученні з іменником) у називному відмінку	<u>Вміст цукру в склянці</u> — <u>двісті грамів</u> .
один із головних членів речення виражений неозначеною формою дієслова, а інший — іменником	<u>Найкраща насолода, найвища радість життя</u> — <u>відчувати себе потрібним і близьким людям</u> (З газети).
перед присудком стоять частки <i>це, то, ось</i>	<u>Звичаї і мова</u> — <u>ось ті найцінніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю</u> (О. Воропай).

Тире між підметом і присудком не ставлять, якщо:

присудок приєднується словами <i>як, ніби, мов, неначе</i>	<u>А небо як море</u> (М. Черемшина).
перед присудком є частка <i>не</i>	<u>Це не подія</u> (З газети).

Практикум

Запам'ятайте! В усному мовленні речення з пропущеною зв'язкою характеризуються такою інтонацією: спочатку — підвищення голосу на логічно виділеному слові, потім — невелика пауза після нього, а насамкінець — спокійне зниження голосу в кінці речення.

271 Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання тире між підметом і присудком. Поясніть, на місці якої частини мови стоїть тире.

1. Заповіт роду — його одвічний скарб, а *зберегти* цей скарб — велика мудрість життя (Я. Гоян). 2. Живопис — це поезія, яку бачать, а поезія — це живопис, який чують (Леонардо да Вінчі). 3. Мелодія людської душі — *джерело* одвічне, і треба лише частіше *припадати* до нього, черпати наснагу, збагачуватись і голосом, і наспівом (М. Сингаївський). 4. Мова — знаряддя мислення. Поводитися з мовою *як-небудь* — мислити *як-небудь*: *неточно, приблизно, неправильно* (О. Толстой). 5. Вісім на дев'ять — сімдесят два. 6. Зберегти звичаї народу — обов'язок кожного громадянина. 7. Я — давній знайомий вашого батька.

- Поясніть написання виділених слів.

272 Прочитайте. Дотримуйтеся потрібної інтонації. Запишіть афоризми про роль книжки, читання.

1. Книжки — діти розуму (Дж. Свіфт). 2. Завдання книг — полегшити, прискорити пізнання життя, а не замінити його (Я. Корчак). 3. Книжка — інструмент насадження мудрості (Я. Коменський). 4. Книжка — сад, що вміщається в кишені (Арабське прислів'я).

- Поясніть вживання тире між підметом і присудком.

273 Запишіть речення, уставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте, правильно інтонуючи речення. Обґрунтуйте вживання тире між підметом і присудком.

1. Навчання це насамперед праця, щоденне добування знань (*І. Цюпа*). 2. Найвища інстанція справедливості (*П. Загребельний*). 3. Вік прожити не поле перейти (*Нар. творчість*). 4. Хліб то багатство, достаток (*Д. Прилюк*). 5. Шевченко і Франко це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові (*О. Гончар*). 6. Які слова страхітливі дволикість, дворушництво, двозначність, двоєдушність (*Л. Костенко*). 7. Яке то щастя свій народ у світлі бачити (*Д. Павличко*). 8. Казка це свіжий вітер, який роздмухує вогник дитячої мрії і мови (*І. Цюпа*).

274 Запишіть речення. Пропустіть, де це можливо, дієслово-зв'язку, а замість неї поставте тире. Чи змінюються від цього зміст речень, інтонація? Підкресліть граматичну основу кожного речення.

1. Мій сусід був учителем. 2. Рідні для кожного є найближчими людьми у світі. 3. Порядок на робочому столі є свідченням про порядок у думках. 4. Перші зимові дні були холодними. 5. Великдень є веселим і радісним святом.

СПІЛКУВАННЯ

275 Ознайомтеся з фрагментом анотації до книжки Ю. Гордера «Світ Софії». Поясніть уживання розділових знаків між підметом і присудком.

Світ Софії — це роман про історію філософії. Головна героїня — чотирнадцятирічна дівчинка Софія знаходить у поштовій скриньці листа від загадкового філософа, у якому лише два запитання «Хто ти?» і «Звідки взявся світ?». Саме ці запитання завжди цікавили людство. З них і почалася мандрівка дівчинки у світ філософії, починаючи від мислителів Стародавньої Греції і аж до філософів сучасності.

- Розкажіть про свою улюблену книжку так, щоб зацікавити ваших однокласників.

Виконайте тестові завдання

Домашнє завдання

Довідка

276 З'ясуйте лексичне значення поданих слів, пропонуючи кілька прийомів, один з яких — афоризм, наприклад: *Мовчання — це англійський спосіб розмовляти* (Г. Гейне). Скористайтесь зразками за допомогою QR-кода. Поясніть уживання розділових знаків у створених вами афоризмах.

Голос, дружба, мова, знання, здоров'я.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

КОНСПЕКТ ПРОЧИТАНОГО НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

277 Розгляньте схеми. Який тип конспектування ви використовуєте найчастіше? У яких ситуаціях доцільно складати тематичні виписки?

278 Ознайомтесь із конспектом (с. 105). Відтворіть законспектовану інформацію. Чи відчули ви труднощі? Із чим вони пов'язані? Що ви змінили б в оформленні конспекту? Чому?

279 Прочитайте. Визначте тип і стиль тексту. Складіть його конспект, використовуючи пам'ятку.

Творцям і виконавцям українських народних дум належить чільне місце в дослідженні усної народної творчості. Саме кобзарі та лірники як типи співців-музикантів визначаються своєрідністю свого морально-етичного світу. Ця особливість характеру кобзарів формувалась і під впливом нерозривного зв'язку з повсякденним життям народних мас, і з успадкування рис природного для них епічного співоцтва. Тому не випадково наші предки прирівнювали

КОНСПЕКТ

Гарфорд Тім. *Речі, що змінили світ, історія економіки в 50 винаходах* / пер. з англ. Роман Сманун. Київ : Наш формат, 2018. — 352 с.

потрібно
перевірити

!

підручник

?

Айфон

9.01.2007 оголошено про продукт ↑ прибуток. Його поява → смартфони.

Що робить айфон — айфоном? Дизайн, інтерфейс, увага до функціонування програм та апаратної частини.

Економіст Маріана Маццукато склала список 12 ключов. технолог., завдяки яким смартфони стали можливими:

- 1) крихітні мікропроцесори;
- 2) мікросхеми пам'яті;
- 3) твердотільні накопичувачі;
- 4) рідкокристалічні дисплеї;
- 5) літєві акумуляторні батареї;
- 6) алгоритми швидк. перетворення Фур'є.
- 7) Інтернет...

ОСНОВНІ ПРИЙОМИ СТИСНЕННЯ ТЕКСТУ

1. Заміна: складного речення простим; двох і більше простих речень одним складним; однорідних членів речення одним словом; великого фрагмента речення — лаконічнішим синонімічним виразом; речення або його частини — займенниками (це, те, все, нічого...); прямої мови непрямою.
2. Скорочення або вилучення: повторів; одного або кількох синонімів; деяких другорядних членів речення; конструкцій, що ускладнюють речення (однорідні, відокремлені, уточнювальні члени речення); фрагмента речення (наприклад частини складного речення); діалогу (передача його суті одним реченням).
3. Злиття кількох речень в одне.

поета-співця до волхва, або жреця, бо саме вони знали божу волю і вміли по-божому говорити.

Ураховуючи духовні потреби людської природи, епічний виспів відповідав спокійному і заглибленому станові, що становив психологічну потребу людського організму в моменти спілкування з вищими силами, предками і нащадками. А бандура для кобзарів та лірників — щось більше, ніж музичний інструмент, у супроводі якого вони виконують пісні. Вона — частка душі, що єднає їх з іншими людьми, формує їхні взаємини, ставлення до навколишнього світу, надаючи постаті бандуриста якогось особливого колориту, чогось простого, земного і водночас зворушливо незвичайного, таємничо загадкового. Саме так сприймали бандуру кобзарі Остап Вересай, Андрій Шут, Микола Ригоренко, лірник Архип Никоненко та ін. У процесі виконання дум і пісень кобзар віддавав перевагу змістові, а не мелодії. Тому гру і спів він часто переривав роздумами щодо тої чи іншої події, про яку йшлося у творі, вдавався до її своєрідного коментування, іноді супроводжуючи його мовчазним перебиранням струн. Так, наприклад, виконуючи думу «Проводи козака», кобзар робив паузу в найбільш драматичних місцях, а саме там, де найменша сестра, випроводжаючи брата, гірко ридала, промовляючи до нього словами, сповненими любові, жалю і болю. Завдяки таким паузам виконавець виділяв найголовніше у смислового відношенні, давав слухачам можливість зібратися з думками, налаштовуючи їх на відповідний емоційний лад, у ключі якого розгорталася подальша оповідь.

Про те, що у процесі виконання думи Остап Вересай глибоко, усім серцем відчував долю її героїв і співпереживав їм, свідчить й інтонаційна строкатість мелодії та співу. Після слів

ЯК ПИСАТИ КОНСПЕКТ

1. Запишіть прізвище автора й назву статті чи книжки, яку конспектуєте.
2. Сформулюйте тему, основну думку тексту, головну думку кожного абзацу або частин тексту.
3. Визначте, яку частину тексту необхідно передати дослівно.
4. Записуйте тільки основне: спочатку головну думку, потім (дуже стисло) докази і приклади.
5. Намагайтеся, щоб записи були чіткими, змістовними та лаконічними, для цього використовуйте схеми, таблиці.
6. Для зручності користування конспектом підкреслюйте найважливіші думки, окремі фрази, словосполучення, слова: до розділів і підрозділів добирайте заголовки.
7. Цитуйте правильно й точно, зазначаючи сторінку, з якої взято цитату.
8. Робіть помітки, які виявляють ставлення до того, що конспектується, використовуючи для цього свої умовні позначки, а також такі:
 - знак оклику на полях — дуже добре;
 - знак питання — здивування, незгода з автором, незрозуміння якоїсь думки.
9. Учність конспектувати відразу начисто.

Уже о Петрі, сестро, рікам не замерзати,
Калині у лузі об Різді не процвітати,
А об Василлі ягод не зрожати,
І жовтому піску на камені не схожати,
Хрещатим барвінком камень не устїлати...

Да так-то, мені, сестро, у вашому домі гостем не бувати...

Кобзар довго грав мовчки. Далі Остап Вересай грав то швидше, з притиском, ледве не рвучи струни, то знову замовкав. Після глибокої емоційно насиченої паузи починав співати стиха, а далі все голосніше й голосніше, аж рвав струни, наче хапаючи слухача за серце:

Як то трудно риби на суходолі,
Звіру, птиці, без поля й без діброви,
Да так то трудно на чужій стороні пробувати —
Без роду і без сердешної родини.

Потому він замовкав і довго перебирав струни, які рокотали сумно-сумно. Таке виконання справляло глибоке враження, і слухачі надовго завмирили від почутого і пережитого, часто було чути тільки схлипування. Поданий опис виконавської манери Остапа Вересая має винятково важливе значення для вивчення психології кобзарської творчості. Водночас у процесі такого виконання формується і своєрідна система: кобзар (лірник) — слухач — кобзар (лірник). Своєрідність ця полягає, насамперед, у тому, що силою емоційного впливу на слухача виконавець викликає відповідні почуття, переживання в останнього, збуджує його уяву і робить не просто слухачем, а співучасником виконання, який сприяє своєю участю творчій дієвості самого кобзаря чи то лірника.

Отже, виконання думи перетворюється у складне ідейно-естетичне, психологічне та морально-етичне утворення загалом, виняткове за силою ідейно-смыслового та емоційного впливу на формування національної та громадянської свідомості людини.

Поза всяким сумнівом, саме на таких класичних засадах маємо відроджувати кобзарсько-лірницьку традицію й сьогодні (*За М. Набок*).

- Обмінюйтеся конспектами. Перекажіть текст, користуючись конспектом однокласника. Чи варто, на вашу думку, користуватися чужим конспектом?
- Яким видом записів ви користуєтеся найчастіше на уроках української та зарубіжної літератури, історії, географії тощо?
- На основі цього тексту та інтернетних джерел підготуйте стисле повідомлення «Сучасне кобзарство».

280 Складіть виписки (на вибір): 1) з різних джерел за темою, яку вивчаєте на уроках із вашого улюбленого предмета; 2) за темою, яку можна розкрити за допомогою підручників із різних предметів, наприклад, тему «Температура» — за підручниками з фізики, хімії, біології, географії.

§ 22 ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОЗНАЧЕННЯ. ВИДИ ОЗНАЧЕНЬ

Мовознавчі студії

281 Прочитайте текст. Користуючись поданою в ньому інформацією, сформулюйте визначення поняття «другорядні члени речення».

Термін «другорядні члени речення» зовсім не принижує їхньої гідності: він просто підкреслює, що такі слова групуються навколо підмета чи присудка й залежать від них (*З енциклопедії*).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Означення — це другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета (його якість, властивість, приналежність, кількісну характеристику, порядок при лічбі) і пояснює члени речення, виражені іменниками: *У палісаднику духмяно пахнуть жовтогарячі чорнобривці, рожеві шапки флокс, тендітні магнолії і буйна всюдисуща квасоля* (За А. Шияном).

Залежно від типу зв'язку між означенням і означуваним словом означення поділяють на узгоджені й неузгоджені.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, займенниками прикметникової форми (*ця, оця, цей, оцей, ці*), порядковими та кількісними числівниками в непрямих відмінках, крім знахідного: *Вишнева (яка?) зоря зайнялася на світанні* (В. Грінчак).

Неузгоджені означення виражаються іменниками в непрямому відмінку з прийменником, присвійними займенниками, неозначеною формою дієслова, прислівником, дієприслівником: *Бажання (яке?) вчитися було в нього ще змалку* (М. Коцюбинський).

Практикум

282 Замініть подані словосполучення синонімічними за зразком. Складіть речення з обома парами слів, підкреслюючи їх як члени речення.

Зразок. Сукня матері — матирина сукня. На стільці висіла сукня моєї матері. — Нова матирина сукня була красивою.

Колір сонця, барви осені, шапка батька, полиця для книг, шафа з дерева, гілка яблуні, берег моря, сік апельсина.

- Чим відрізняється значення кожної пари словосполучень?

283 Навчіться відрізняти неузгоджене означення від додатка. Поясніть, які перетворення необхідно зробити.

Голос учня — учнівський голос; газета вчителя — учительська газета; посуд для свята — посуд, призначений для свята; сік вишні — вишневий сік.

284 Складіть речення з поданими неузгодженими означеннями.

Навчатися, на два тижні, з глини, у смужку.

285 Прочитайте. Доведіть, що за допомогою означення можна уникнути одноманітного повторення коротких фраз, що роблять опис невиразним, безбарвним.

Ранок у степу. От зайнялася зоря. Почало дніти. Стало займатися на світ. Небо ясніє. Над балками піднімається вгору туман. От і горобці зацвірінькали. Чується пісня жайворонка. Потягло вітерцем. З-за обрію випливає сонце. Сонце йде повагом вгору. Змінюється колір степу. Гарно, дуже гарно!

286 Спишіть, поставте узгоджені означення в потрібній формі.

(Широкий) (рівний) промені сонця, яке ще не підбилося над хатами, запалюють (ранковий) блакить, і вона горить, сяє, дзвенить (чистий) й (первородний) свіжістю. Недоречно (довгий), (неспокійний) ніч позаду. Диво дивне, яку (величезний) (цілющий) силу має природа. Кожного ранку сходить сонце, і на душі стає не так, як уночі. І куди тільки зникають сумніви, страждання й переживання, (зумовлений) самотністю. Усе значно простіше і легше, ніж видавалось. (Могутній) зарядом бадьорості природа кожного ранку відроджує, оживляє, оновлює людей (В. Биков).

287 Прочитайте мовчки. До якого стилю належить текст? Визначте його тему й мікротеми. Складіть план тексту. Стисло перекажіть текст за планом.

В усі часи надзвичайно актуальними для людей були й залишаються жанри згоди/незгоди.

Згода/незгода — це ключові поняття в загальнолюдському мовленнєвому контакті між мовцем і слухачем. Поняття згоди/незгоди, залежно від обставин, ситуації, а також від того, у якому вигляді її представлено — письмовому чи усному, можна трактувати по-різному. Згода в міжособистісних стосунках, під час спілкування визначається як позитивна відповідь або реакція на думку чи волевиявлення співрозмовника. Незгода передбачає негативну реакцію на слова адресанта чи несхвалення його слів.

Дослідники виділяють такі причини незгоди: 1) моральні принципи й переконання (різні уявлення про цінності: про добро і зло, справедливість і несправедливість, доречність і недоречність, корисність і шкідливість); якщо одному учасникові ситуації буде легко підтримати пропозицію про витіснення з колективу чи приниження людини, то ін-

ший, маючи належне виховання та погляди, на таку пропозицію легко відповість відмовою; 2) психологічні особливості кожної людини (є люди, які за складом свого характеру прагнуть співробітництва, дружби, уміють співпереживати, намагаються уникати гострих кутів, конфліктних ситуацій; вони або погоджуються із чимось, або тактовно, увічливо й коректно відмовляють; а є інші — конфліктні, що часто перебувають у поганому настрої, намагаються нагрубити й зробити комусь неприємно чи боляче, завжди знаходять, на що поскаржитися чи висловити невдоволення, критикувати; одним словом, несуть негативний заряд. Представники цього типу завжди хочуть бути в центрі уваги, на виду. З ними важко домовитися, вони люблять говорити «ні» і з усім не погоджуються); 3) обставини, що склалися; 4) невизнання іншої точки зору тощо.

Згода, за тлумачним словником, — це «позитивна відповідь, дозвіл на щось; порозуміння, взаємна домовленість». Відмова обслуговує мовленнєву ситуацію незгоди.

Наведемо приклади мовленнєвих конструкцій згоди/відмови в таблиці.

ПРИКЛАДИ ЗГОДИ Й ВІДМОВИ

Згода	Відмова
Зараз буде зроблено.	Я не в силах допомогти вам.
Будь ласка, не заперечую.	Я не можу виконати ваше прохання.
Готовий вас вислухати.	Зараз це неможливо.
Робіть, як вважаєте за потрібне.	Я змушений вам відмовити.

Отже, *згода* — це ствердна відповідь, що передбачає порозуміння і в результаті — гарні стосунки; а *незгода* — це відмова, непорозуміння і в результаті — розлад стосунків, сварка. Водночас уміння ввічливо відмовити, заперечити, висловити незгоду — це частина мовленнєвої культури людини. М. Ганді стверджував: «НІ, висловлене з найглибшим переконанням, краще й благородніше за ТАК, сказане просто для того, аби зробити приємність чи, ще гірше, уникнути проблем». «Як слушно зазначив В. Юрі: “Ні — це найбільший виклик сьогодення”» (З *учнівської наукової роботи*).

- Знайдіть у тексті узгоджені й неузгоджені означення (4–5 прикладів). Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Вільям Юрі — керівник Світової програми переговорів у Гарвардському університеті, автор книжки «Сила позитивного НІ».

СПІЛКУВАННЯ

288 Чи завжди незгода — це непорозуміння? Проілюструйте свої міркування прикладами з власного життя або з життя інших людей, із художніх творів.

Прокоментуйте цитату М. Ганді або В. Юрі з тексту попередньої вправи.

Домашнє завдання

289 Опишіть за поданим зразком картину, яку ви спостерігаєте за вікном, трьома-п'ятьма іменниками. Доберіть до цих іменників дієслова. Поширте ці речення означеннями, додатками та обставинами. Намагайтеся так добирати другорядні члени речення, щоб вони були виражені різними частинами мови. Підкресліть члени речення.

Зразок.

1. Осінь. Листя. Дощ.
2. Прийшла осінь. Опало листя. Плаче дощ.
3. Нарешті прийшла золотокоша осінь. Від помаху її руки повільно опало на землю різнокольорове листя. Дивлячись на цю сумну картину, плаче на вулиці осінніми сльозами дощ.

Практикум

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 23 ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Мовознавчі студії

290 Прочитайте речення. На що вказують слова, написані з дефісом. Які частини слів указують на уточнювальну ознаку? Визначте, якою частиною мови вони виражені. Чи можна їх вважати означеннями?

1. Лине сива хмара на *колос-врожай* (А. Малишко).
2. Вдяг *ясен-князь* кирею золоту, а дика рожка буйнії корали (*Леся Українка*).
3. В міжгір'ях сині стеляться тумани — *тумани-спомини* минулих літ... (С. Черкасенко)
4. Похмурі *сосни-велетні* із сумом дивилися вдалеч (*З журналу*).
5. У запорожців існував гарний звичай: щоб біля всякого статечного козака був *хлопець-підліток* (А. Кащенко).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Прикладкою називають означення, виражене іменником, узгодженим із пояснювальним словом у відмінку. Прикладка може пояснювати головні й другорядні члени речення, може бути одиничною (вираженою одним словом) і поширеною (вираженою словосполученням): *Українська хата*-праматір має цілий ряд *оберегів* (В. Скуратівський).

Прикладки вказують на різні якості предмета чи особи (*красуня* наречена), професію, рід занять (*мама-лікарка*), національність (*друг-словак*), географічні назви (*річка Хорол*), назви книжок, газет, підприємств (*фірма «Світоч»*).

Із двох іменників — власного імені людини й загальної назви — прикладкою буває загальна назва: **Учителька** фізики Павленко Людмила Петрівна, **гетьман** Сагайдачний.

Із двох іменників — власної назви міст, сіл, річок, озер тощо й загальної назви — прикладкою є власна назва: гора **Тростян**, річка **Псьол**, місто **Щастя**.

НАПИСАННЯ ПРИКЛАДОК

Між означуваним словом і прикладкою ставимо дефіс , якщо:	
означуване слово й непоширена прикладка, що стоїть після нього, є загальними назвами	вовки-сіроманці, орли-чорнокрильці, лисиця-красуня
загальна назва стоїть після власної	Шевченко-художник, Хорол-річка
прикладка означає видове поняття і стоїть перед означуваним словом (родовим поняттям)	полин-трава, дуб-дерево
це складний термін	заєць-русак, льон-довгунець
Дефіс не ставимо , якщо:	
непоширена прикладка стоїть перед означуваним словом і за своїм значенням близька до прикметника	красуня лисиця
власна назва стоїть після загальної	планета Марс, річка Дністер
прикладка означає видове поняття і стоїть після означуваного слова (родового поняття)	трава полин, дерево ясен, риба короп
після слів <i>громадянин, громадянка, добродій, добродійка, пан, пані</i> тощо	громадяни пасажири

Власні назви підприємств, установ, організацій, пароплавів, поїздів, творів мистецтва, журналів, газет тощо пишуться **в лапках**: Шевченків «Кобзар», газета «День», кінотеатр «Перун».

У лапки не беруть назви автобусних і залізничних маршрутів: автобус Ірпінь — Київ, потяг Харків — Трускавець.

Не є означуваним словом і прикладкою:

- поєднання антонімів: купівля-продаж, питання-відповіді, експорт-імпорт;
- стійкі сполучення слів: руки-ноги, батько-мати, хліб-сіль;
- частини складних іменників: диван-ліжка, вагон-ресторан, музей-квартира.

Практикум

291 Прочитайте речення. Визначте прикладки. Які слова вони пояснюють? Якою частиною мови виражені? Поясніть, як пишеться прикладка з пояснювальним словом.

1. Чарівниця-осінь змахує вдруге своїм рукавом — і з нього вилітає, радіючи волі, дужий вітровий (Р. Іванченко). 2. І в ясному промінні сріблилися під хмаркою блискучі сльози-перли (С. Васильченко). 3. Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла вечоровою магіолою,

Озеро Світязь

житом-долею світанковою, дивом-казкою, юним соняхом... (Б. Олійник) 4. Терапевт Гапоненко розповіла нам про властивості лікарських рослин. 5. Озеро Світязь — одне з найкрасивіших в Україні озер. 6. Пісня-гімн «Ще не вмерла України...» виникла на основі вірша етнографа Павла Чубинського, вперше надрукованого в 1863 році у місті Львові в журналі «Мета». 1865 року композитор Михайло Вербицький написав музику на ті слова (Ф. Погребенник). 7. Якщо Лесю свого часу звали «квітка ломикамінь», то Ліну Костенко — жінкою-легендою, поетом-бунтарем. Про неї кажуть: «мати-берегиня, поетеса-хранителька згасаючого вогню», символ віри і надії (Л. Овідійчук).

292 Складіть речення з поданими словами, використавши їх як прикладки.

Провулок — Козацький, Південний, Садовий.

Вулиця — Соборна, Київська, Прорізна.

Місто — Дніпро, Харків, Львів.

Професія — інженер, фінансист, юрист.

Вік — юнак, підліток, малюк.

293 Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях із прикладками.

1. Мій тато любить читати газету «Дзеркало тижня». 2. Вигаптуй на небо райдугу-доріжку, простели до сонця вишивку-маніжку, щоб по тій доріжці з лебедями-снами плавати до щастя білими човнами (В. Симоненко). 3. В золотій смушевій шапці циган-вечір сходив з гір, ніс він ніченьці-циганці з срібла кований набір (Олександр Олесь). 4. Узимку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі — білі розгонисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків... (О. Гончар) 5. Козачуки-сусіди щороку приходять до нас посівати. 6. За хмарами-баранцями куталося сонце (М. Стельмах). 6. Ан-225 «Мрія» — найбільший та найпотужніший у світі транспортний літак, створений київським КБ імені Антонова. 7. Крім компанії Ілона Маска, NASA також уклало контракт на доставку астронавтів на МКС з аерокосмічним концерном Boeing (З інтернету).

- Складіть по три речення на кожне правило написання прикладок із дефісом і в лапках.
- Яку стилістичну роль (інформативну чи емоційно-образну) виконують прикладки?

СПІЛКУВАННЯ

294 Працюймо в парах. Підготуйтеся до усної розповіді про свій режим дня. Що ви робите у вільний час? Чи буваєте в музеях? Чи ходите до театру, філармонії? Чи багато читаете? Якою мовою? Чи слідкуєте за новинками художньої літератури? Розкажіть одне одному про свій режим дня.

Домашнє завдання

295 Запишіть текст, уставляючи замість крапок пропущені букви. Розкрийте дужки, поставте слова у відповідну форму. Визначте приклади. Якою частиною мови вони виражені? Поясніть правопис прикладок із дефісом і в лапках.

Кожного, хто відвідує всесвітньо(відому) пам'ятку *архит..ктури* — *Софійс..кий собор у Києві*, вражає в першу чергу грандіозна, майже шести(метрова) мозаїчна картина. *Богоматір Оранта*, що в..лично в золотому сяєві мовби ш..ряє під скл..пінням головного вівтаря. М..стецька сила й техніка в..конання такі, що людина, вперше побачивши ту *руко(творну)* красу, тамує від захопл..ння подих... І забуває, що це (не)картина, мальована фарбами, а мозаїка, складена з бе..лічі скляних куб..ків — смальти, яка має 177 різно(кольорових) відтінків.

(Не)можна відірвати погляду од того дива. А глян..ш довкола — навкруг стіни-килими, стіни-картини, де такі ж (сто)барвні мозаїки, чудові фрески (*За Є. Колодійчуком*).

- Виділіть основну й уточнювальну інформацію.
- Поясніть написання виділених слів.
- Доберіть синоніми до слів *ширяти* й *чудовий*.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 24 ДОДАТОК ЯК ДРУГОРЯДНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

296 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Спишіть. Чим виражені та на які питання відповідають виділені члени речення? Яким способом вони з'єднані із членами речення, від яких залежать?

Був ранок. Сонце сміливо розсікало золотими *мечами* зелену *гущавину* листя і вигаптувало на стіні якусь фантастичну *плахту*.

Ранок справляв свій тріумф. Його блакитне чоло не затьмарилось сьогодні жодною *хмаринкою*. Він легко перекинув за обрій *ніч* і звияжцем простував назустріч дневі. Тисячі пташиних голосів співали йому урочисті *кантати*...

А ранок ішов і йшов. Незримі легіони його в золотих панцирах мчали нестримно вперед, і перед їхніми фалангами тікав небесними манівцями останній князь ночі — блідий, ледве помітний місяць (*Б. Антоненко-Давидович*).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДОДАТКА

форми непрямих відмінків іменників чи займенників з прийменниками або без прийменників	<i>Всім серцем любіть Україну свою — і вічно ми будемо з нею!</i> (В. Сосюра)
числівники	<i>Стрілка годинника наближається до п'ятої.</i>
дієслова у формі інфінітива	<i>Жити чесно, трудитися для людей вчили його і вдома, і в школі</i> (Д. Бедзик).
сполучення кількісного числівника в знахідному відмінку з іменником у родовому відмінку	<i>Ох, мало ж друзів я живих зустрів!</i> (М. Рильський)
синтаксично неподільні словосполучення	<i>Дівчина наспівує «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».</i>

Додаток відноситься до дієслова, слів категорії стану (**придієслівний**), до іменника, прикметника (**приіменний**), рідше — до прислівника: *добувати вугілля; командир загону; ближчий до мене; багатий на розум; підкований ковалем; шкода за минулим, наперекір стихії.*

Більшість додатків придієслівні, означаючи об'єкт дії чи стану, вони належать до дієслів чи слів категорії стану: *чекав однокласників, зустрів товариша; немає дощу.*

Іменні частини мови можуть мати при собі додаток тоді, коли вони утворені від дієслова: *любов до землі — любити землю, охорона природи — охороняти природу.*

Додатки бувають **прямі** й **непрямі** залежно від зв'язку з пояснюваним словом.

Прямий додаток виражається:

іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими у ролі іменників, у знахідному відмінку без прийменника	<i>Мохнатий джміль із будяків червоних спиває (що?) мед</i> (М. Рильський). <i>Кучерявенко швидко записував (що?) щось. Вона купила (що?) два олівці.</i>
іменником, займенником, субстантивованим словом у родовому відмінку без прийменника: 1) якщо при дієслові-присудку є заперечна частка <i>не</i> ; 2) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину; 3) якщо можлива паралельна форма знахідного відмінка; 4) якщо іменник позначає неістоту і залежить від предикативного слова (<i>можна, шкода, жаль</i>) у безособовому реченні	<i>1) Соняшники зовсім не ворухаться й нікуди не повертають (чого?) голів</i> (Ю. Яновський); <i>2) Виходить дівчина із хати набрати (чого?) води з криниці;</i> <i>3) Оля купила (чого?) олівця. — Оля купила (що?) олівцець;</i> <i>4) Чомусь аж шкода зробилося цієї (чого?) рослини</i> (І. Ле).

Усі інші додатки, тобто додатки, виражені непрямыми відмінками і знахідним відмінком із прийменником, є **непрямими**: *З хлібом у нас зустрічають гостей, хліб на весіллях цвіте в короваї* (П. Воронько).

Практикум

297 Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Випишіть із тексту додатки. На які питання вони відповідають?

Привезені з далеких сонячних земель соняшники стали символами степової України. Люди вірять, що вони весь час повертають за сонцем облямовані вогняними пелюстками голівки, ніби побоюючись, що світло може розсердитися й назавжди покинути землю. Є чимало сонячних назв і в інших рослин. «Сонцеглядом» називають цикорій, а «сонцєвітєм» — кам'яну троянду. За сонцем, його кольором і поведінкою на небесах люди визначають погоду й перебіг деяких подій. Дощова вітряна днина чекатиме селянина, якщо сонце заходить за хмару або навколо нього з'являється бліде колесо з червоними плямами.

Без сонця важко уявити земне життя, його незмінну споконвічну основу (*Із книги «Ми Українці»*).

- Складіть опис соняшника в художньому стилі (4–5 речень). З якою метою використовувать в описах означення, додатки?

298 Прочитайте тексти. Якою темою вони об'єднані?

1. Колись, запевняють старі люди, сонце світило яскравіше. Його вранці чистила та вмивала дівчина-красуня. Тому воно випромінювало енергію на повну силу. Можна було, скажімо, в полі засипати пшхоно в казан із водою, і куліш варився сам по собі. Селяни снідали також яйцями, спеченими прямо в піску. Що потім сталося з цією панночкою, куди вона поділася, нікому нині невідомо. Сонце ж без служниці занудьгувало, зблідло, з його обличчя вже не сходять плями... (*Із книги «Ми Українці»*).

2. Сонце — єдина зоря в Сонячній системі. Земля та сім інших планет обертаються навколо Сонця.

Сонце — центральне і наймасивніше тіло Сонячної системи.

Існує лише 10-кілометрова різниця між полярним та екваторіальним діаметром Сонця. Це означає, що Сонце дуже наближене до досконалої сфери.

Сонячний спектр містить лінії іонізованих та нейтральних металів, а також іонізованого водню (*З інтернету*).

- Випишіть із текстів додатки й розберіть їх, уписуючи в попередньо накреслену таблицю.

Додаток	Від якого слова залежить	На яке питання відповідає	Якою частиною мови виражений	Вид
енергію	випромінювало	що?	іменником	прямий

- У якому стилі написано кожен із текстів? Відповідь обґрунтуйте.
- Доберіть до текстів заголовки.

299 Складіть речення, уживаючи при дієслові-присудку додатки. Охарактеризуйте засоби вираження додатків.

Думати (про кого? про що?); доглядати (за ким? за чим?); вивчати (кого? що?); написати (що?), дякувати (кому?).

СПІЛКУВАННЯ

300 Прочитайте текст виразно. Визначте прямі й непрямі додатки (усно).

Вечірнє сонце, дякую за день!
Вечірнє сонце, дякую за втому.
За тих лісів просвітлений Едем
і за волошку в житті золотому.
За твій світанок, і за твій зеніт,
і за мої обпечені зеніти.
За те, що завтра хоче зеленіть,
за те, що вчора встигло одзвеніти.
За небо в небі, за дитячий сміх.
За те, що можу, і за те, що мушу.
Вечірнє сонце, дякую за всіх,
котрі нічим не осквернили душу.
За те, що завтра жде своїх натхнень,
що десь у світі кров ще не пролито.
Вечірнє сонце, дякую за день,
за цю потребу слова, як молитви (Л. Костенко).

- Визначте головну думку тексту.
- Розкажіть, за що і кому ви хотіли б сьогодні подякувати?

Домашнє завдання

301 Напишіть есе «Подяка — найменша з чеснот, тоді як невдячність — найгірша з вад» (Томас Фуллер).

Підсумок

Оцініть свою роботу на уроці. Що вам вдалося найкраще? Над чим необхідно ще попрацювати?

§ 25 ОБСТАВИНИ. ТИПИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЇХ

Мовознавчі студії

302 Прочитайте текст. Визначте в ньому обставини. Якими частинами мови вони виражені? На які питання відповідають і на що вказують обставини?

На нашому південному морі дуже мало островів. Їх щонайбільше набереться десятків зо два вздовж північно-за-

хідного узбережжя. До цих островів належав і Лебединий. Він ішов паралельно берегу кілометрів на тридцять. Східна сторона острова поросла густими очеретами та невисокими деревами, у яких гнізділось безліч чайок, мартинів і бакланів. Поблизу цих пташиних осель часто траплялися лисячі нори, що йшли глибоко під землею.

Острів називався Лебединим, бо восени й навесні його відвідували лебеді тисячами. А в деякі роки десятками тисяч лебеді спинались тут під час своїх мандрювань з півночі у вирій, а з вирію на північ. Крім того, були перекази, нібито колись на цьому острові жило багато лебедів, але тих часів уже ніхто не пам'ятав (М. Трублаїні).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Обставини можуть бути виражені прислівником, іменником із прийменником, дієприслівником, дієприслівниковим зворотом, фразеологічним зворотом і неозначеною формою дієслова: *Шумить сосновий ліс довкола, а телевізійні антени на хатах виловлюють із простору ту зелену думу сосен* (В. Яворівський).

Обставини, виражені фразеологічними зворотами, розділовими знаками не виділяються: *Нові будинки в нашому місті ростуть як гриби після дощу.*

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Вид обставини	Питання, на які відповідає	Приклади
способу дії	як? яким способом?	Люблю тебе спрагло , моя Україно, Моя — тополина, моя — солов'їна. Люблю материнно, дитинно (В. Артамонова).
міри і ступеня	як? якою мірою? скільки разів? як часто?	Поволі повітря наповнювалося легкими хмарками аромату арабіки, кориці й... безмежної радості! (Слава Світова) Село було засипане снігом до половини (М. Коцюбинський).
місця	де? куди? звідки?	У полі спить зоря під колоском І сонно слуха думу колоскову (М. Вінграновський). Здалеку повіяло воєністю (Ю. Яновський).
часу	коли? відколи? доки?	Крилаті слова одвіку ... (О. Матушек) Давно своїм вирлатим оком нас приглядав вирлатий час... (М. Вінграновський)
причини	чому? через що? з якої причини?	Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування (О. Довженко). Павло за співами та розмовами не пив чаю в гостях (Леся Українка).
мети	для чого? з якою метою?	Воду використовують для зрошування, водопостачання (З підручника). Незабаром прибігли в ліс діти збирати гриби (О. Іваненко).
умови	за якої умови?	За вологої весни врожай буде добрим (М. Стельмах). Крокуватимеш уперед, лише знаючи минуле (І. Цюпа).
допустові	незважаючи на що? всупереч чому?	Незважаючи на маленький вітерець , парило і робилося душно (Г. Тютюнник). Наперекір долі я знову йду стрімко до перемоги (В. Герасимчук).

303 Визначте, якими частинами мови виражені обставини в реченнях у таблиці «Види обставин за значенням». Доберіть свої приклади.

304 Запишіть речення, уставляючи замість крапок пропущені букви та розкриваючи дужки. Підкресліть обставини. Визначте їх вид, надписуючи вгорі. Усно скажіть, на яке запитання вони відповідають, від якого слова залежать і чим виражені.

Тустань — наскел..не (місто) фортеця, яке було оборон..им та адміністративним центром упродовж IX–XV століт..ь. Знаходиться Тустань (не)подалік села Урич у Сколівс..кому районі Львівс..кої області. Заснували місто пл..мена хорватів, потім його завоювали поляки, а з кінця XVI століт..я Тустань почала зан..падати та згодом залишились лише кам..яні основи фортеці. Завдяки дослідженням та археологічним ро..копкам ученим удалось відновити графічну реконструкцію фортеці з точністю майже 90 % (З інтернету).

- Розгляньте світлини й розкажіть про свої враження від них.

Тустань. Сучасний вигляд та 3D-реконструкція

В окремих випадках важко **розрізнити обставини та непрямі додатки**, виражені іменниками у формі непрямих відмінків. Варто звертати увагу на лексичне значення самого іменника. Порівняйте: *Чи часто Соломія Крушельницька виступала **на сцені** театру, який тепер названий її іменем? Ім'я співачки з'являлося **на афішах** у різних куточках світу.*

305 Запишіть речення. Підкресліть у них головні й другорядні члени. Поясніть особливості вживання розділових знаків у реченнях з обставинами, вираженими фразеологічними й дієприслівниковими зворотами.

1. Переповівши сільські новини та пригадавши свої тривожні сни, ненька відтак усідається край столу, схрещує на грудях руки (*В. Скуратівський*). 2. З лісу крадькома, щільно припадаючи до землі, виповзав туман (*М. Руденко*). 3. Вони були схожі між собою як дві краплі води. 4. Мене з печі як вітром здуло 5. Дивись, інший, і не дурний, а в нього все через пень-колоду виходить (*М. Стельмах*). 6. За вікном тихо шуміли вишні, навіваючи спокій (*І. Цюпа*). 7. В одчинені вікна заглянув червоний великий місяць, піднімаючись з Дніпра (*І. Нечуй-Левицький*).

8. Верби, схилившись над Дінцем, розчісують коси зелені... (В. Сосюра) 9. Узимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі (І. Цюпа). 10. Єдиний дубок ріс розкидисто, глушачи навколо себе молоді соснові парості (Ю. Яновський).

306 Поясніть значення фразеологізмів. У яких відношеннях перебувають пари поданих фразеологізмів? Складіть із ними речення. Яким членом речення є фразеологізми?

Душа в душу — як кішка з собакою, хоч греблю гати — як кіт наплакав, хоч голки збирай — хоч око виколи, за тридев'ять земель — під носом.

307 Спишіть. Підкресліть члени речення. Зверніть увагу на синтаксичну роль інфінітива.

1. Ми просимо всіх небайдужих допомогти. 2. Сусіди виявили бажання допомогти. 3. Ми завжди раді допомогти. 4. Я хочу допомогти своєму другу у навчанні. 5. Допомогти йому — це просто. 6. Ти прийшов допомогти.

308 Прочитайте словосполучення. Складіть речення з 2–3 словосполученнями. Поміркуйте, які нові значення розвинулись у виділених словах.

Орбіта його інтересів; *клімат* довір'я, творчий *клімат*; *меридіан* футбольний, студентський; *вірус* байдужості; *пам'ять* телефона; *компас* у світі професій; *діалог* між двома державами.

- Проілюструйте нові значення слів матеріалами з інтернету.

СПІЛКУВАННЯ

309 Прочитайте уривок з інтерв'ю з адміністратором української Вікіпедії Антоном Процюком. Чи дізналися ви з нього щось нове?

— Чи можете описати типового дописувача української Вікіпедії?

— Здебільшого, українськомовна людина в житті спілкується українською. Очевидно, саме це спонукає дописувати в українську Вікіпедію. Десь 85–90 % дописувачів — чоловіки. Власне, це ми нині намагаємося змінити. Прагнемо залучити більше жінок та дівчат до редагування Вікіпедії, намагаємося привернути більше уваги до статей про жінок та дівчат.

Географічно дописувачі — з усіх куточків України. Здебільшого, статті на конкретні теми пишуть люди, які розбираються в тематиці. Але це не означає, що вони є дипломованими спеціалістами з галузі. Звичайно, спеціалісти також пишуть, але аматорів, які хочуть розібратися в якійсь темі, більше.

— Як часто між адміністраторами української Вікіпедії відбуваються дискусії, чи буде в енциклопедії та чи та стаття?

— Дискусії тривають постійно. Є очевидні речі, коли стаття не відповідає правилам. Але є багато випадків, коли визначитися складно. Тоді питання вирішуються обговоренням спільноти. Якщо потрібно вирішити, залишати чи вилучити статтю, відкривається окреме обговорення, де може взяти участь будь-хто, навіть незареєстровані користувачі. Потім адміністратор чи адміністраторка оцінює виставлені аргументи й підбиває підсумки. Рішення базується лише на висловлених аргументах, а не на особистій думці адміністратора.

— Читала, що в українській Вікіпедії нова стаття з'являється кожні п'ять хвилин...

— Приблизно так.

— Патрульні чи адміністратори переглядають кожну новостворену статтю?

— Так. Механізму премодерації немає, після створення статті відразу доступні. Але є люди, які переглядають та перевіряють список нових статей після створення. Складно говорити про конкретну кількість цих людей, бо це волонтери без фіксованих змін та робочих годин. Думаю, щодня цим займаються кілька десятків людей з різних куточків України. Волонтером може стати кожен (За І. Шевченко).

- Розкажіть, як ви застосовуєте можливості української Вікіпедії.

Домашнє завдання

310 Складіть 6–7 речень з обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами таким чином, щоб у першому випадку зворот стояв перед пояснювальним словом, а в другому — після нього. Коли, на вашу думку, дієприслівниковий зворот набуває стилістичної виразності? Складіть алгоритм.

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці. Що нового ви дізналися? Яка інформація зацікавила вас найбільше?

§ 26 ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

Мовознавчі студії

311 Прочитайте речення. Знайдіть у них словосполучення зі значенням порівняння.

1. Дятли відстукують свою монотонну морзянку, як смішні заведені іграшки (В. Яворівський). 2. Будуть ночі, як іскри мечів, будуть дні, як квітки хризантем (А. Легіт).

3. Одне село потонуло в білому цвіту садків, як у молочному озері (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Життя, як мить, єдина мить, махне крилом — і полетить (*В. Крищенко*).

«Буду я навчатись мови золотої...»

Порівняльний зворот — це другорядний член речення (обставина способу дії), який приєднується порівняльними сполучниками *як, мов, немов, ніби*.

Порівняльний зворот починається сполучником *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін., на письмі **виділяється комами**: *Мов зачарований, стоїть Бахчисарай* (Леся Українка).

Порівняльний зворот **не виділяється комами**, коли він:

є іменною частиною складеного присудка	<i>А дівчина була як сонце</i> (Марко Вовчок).
є простим присудком	<i>По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молодю пшениченьку неначе гоїдає</i> (Л. Глібов).
є частиною стійкого словосполучення	<i>Дощ лив як з відра. Цілий день вона крутилась як білка в колесі.</i>
супроводжується часткою <i>не</i> або словами <i>майже, зовсім</i>	<i>Дівчина говорила майже як доросла.</i>
замінюється орудним відмінком іменника	<i>І спів його звучав не раз як плач, і плач його звучав як гімн народу (Д. Павличко). (звучав плачем, гімном)</i>
означальний прислівник способу дії на <i>-ому, -ему</i> (рідше <i>-ськи, -цьки, -зьки</i>) з префіксом <i>по-</i>	<i>А молодь мислить по-новому, по-науковому.</i>
іменник в орудному відмінку без прийменника зі значенням порівняння, уподібнення	<i>Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака...</i> (І. Нечуй-Левицький)

Порівняння дає змогу яскравіше й цікавіше зобразити предмет мовлення. Порівняти — це показати спільне чи відмінне між предметами, явищами, поняттями, людьми.

Чим далі один від одного предмети порівняння, тим яскравішим та образнішим буде висловлення. Не варто говорити «клен як дуб», це — невиразно, треба шукати інший предмет порівняння — «клен як велетень». Погляньте, якими виразними є афоризми, якщо предмети порівняння беруться з різних царин: *Спливло життя, як листя за водою* (Л. Костенко); *Життя — неначе ковзаниця, кому вдалось, не падавши, пройти* (Л. Костенко).

Практикум

312 Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях із порівняльними зворотами.

1. Засвітила ніч небесну люстру, і молодий місяць, як диригент, підняв руки (*А. Пашкевич*). 2. Слово у пісні,

як вода в річці (*І. Драч*). 3. Твої проміння чарівні були мені, як крила (*Олександр Олесь*). 4. Осінні хмари плачуть, плачуть холодним дощем, ніби оплакують літо, ніби журяться за своєю молодістю (*Ю. Збанацький*). 5. Вітер, неначе парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю (*М. Стельмах*). 6. Добрі слова, мов дощик весняний, що впав на землю висушену рясно (*М. Палієнко*). 7. Вона була задумлива, як сад. Вона була темнава, ніби сад. Вона була схвильована, мов сад. Вона була, мов сад і мов не сад (*М. Вінграновський*). 8. Чумацький Шлях, як вічний інтернет, а я іду у власну старомодність, де небо, ніби капелюх монет — ним оплачу негадану самотність (*Б. Томенчук*).

313 Спишіть, розставляючи розділові знаки. Зверніть увагу на те, із чим порівнюють різні пори року письменники.

1. Зима стоїть персидська як бузок і жоден птах її не хилитає (*Л. Костенко*). 2. Весна як автобус дальнього рейсу біля самотнього пасажера не зупиняється (*В. Яворівський*). 3. Весна-чарівниця, неначе цариця, наказ свій послала, щоб краса вставала (*Олена Пчілка*). 4. Літо збігло як день і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (*М. Стельмах*). 5. Величною ходою наче поважна королева прийшла осінь прибрана в шати тисяч кольорів прикрашена рубіновими сережками калини коралами глоду шипшини і терну (*І. Чендей*).

314 Доповніть фразеологічні звороти.

Упертий як ..., білий як ..., блідий як ..., боятися як ..., гострий як ..., міцний як ..., потрібен як ..., схожий як ..., красивий як ..., голодний як

● із трьома зворотами (на вибір) складіть речення.

315 Замініть виділені слова порівняльними зворотами. Чи змінилося стилістичне забарвлення речень? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Озеро *яскраво* блищало. 2. Звідси все було *чітко* видно. 3. Хлопець *міцно* спав. 4. Родина почувалася *захищеною*. 5. Дівчина була *стрункою*.

316 Ускладніть подані речення порівняльними зворотами. Поясніть уживання в них розділових знаків. Які з речень (поданих і записаних) більш емоційні?

1. Осінь ніяк не хоче поступитися зимі своїми правами. 2. Опале листя шарудить під ногами. 3. Осіннє небо оплакує втрачені землею яскраві барви. 4. Ось-ось хурделиця закружить нас у холодному танку. 5. Сніжинки падають на промерзлу землю.

317 Прочитайте текст. Визначте порівняльні звороти. Яка роль порівняльних зворотів як засобу художнього зображення?

Замок Паланок (Мукачево).
Загальний вигляд

Над містом височить стародавній замок.

Він, як вартовий, вдивляється в далеч своїми бійницями, готовий щомиті захистити рідну землю від ворога-поганця з далекої чужини. Не раз його брали приступом, руйнували, нівечили, залишаючи шрами на неприступних мурах.

Стоїть стародавній замок, як свідок історичних подій, уже п'ять століть.

Навколо нього заплелася барвистим цвітом у вінок, наче молода дівчина, луг-долина. А до неї пригорнулася берегами з густим верболозом ріка. Тут віками співали веснянки, гаївки, водили хороводи, розпалювали багаття в ніч на Івана Купала, закохувалися, солов'їних пісень слухали (За А. Пашкевичем).

СПІЛКУВАННЯ

318 Розгляньте світлини. Розкажіть, які найбільше зацікавили вас. Чим вони привернули вашу увагу? Розкажіть про улюблену пору року, використовуючи порівняльні звороти.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання

319 До поданих слів доберіть по кілька порівнянь, уведіть їх у складені вами речення.

Білий, мов ...; солодкий, як ...; прогудів, як ...; шумлять, наче ...; гарна, ніби ...; ясний, немов ...; міцний, наче ...; говорить, ніби...; в'ється, наче ...; бігає, як ...; блищить, ніби ...; бурхливий, наче

Підсумок

Проаналізуйте свою роботу на уроці й зробіть висновки щодо власних досягнень.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (УСНО Й ПИСЬМОВО)

320 Пригадайте, що таке опис як тип мовлення. Які особливості художнього опису? У яких стилях використовують опис місцевості та з якою метою?

321 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Які типи мовлення поєднані в тексті? Доведіть, що у творі описано місцевість.

Через залізну ґратчасту хвірточку я вийшов у сад і пішов посипаною піском стежкою. Це була алея троянд. Високі, підрізані, мов маленькі деревця, рожеві, білі, червоні, темні, майже чорні. Знати було, що господарі кохаються в трояндах. Алея закінчилася на широкій зеленій полонині, вона розстелялася килимом перед головним корпусом. По берегах її були розкидані розкішні квітники, а посередині стояли дві величезні лапаті темно-зелені ялинки.

Я пішов далі, садок переходив в парк. Рівні широкі алеї, зелене склепіння переплетених угорі гілок. Під ногами тихо зашамотіло зів'яле листя. Я йшов далі, тиша й елегія задуманого осіннього дня лащились до мене...

Веселе дзюрчання вивело мене із задуми. Срібний балакучий струмок перерізував парк, легенький, мов сплетений з мережива, місток перекинувся через нього. Я перейшов на той бік мосту і пішов понад берегом струмка. Щодалі він ставав ширший. Незабаром я дійшов до великої запруди, струмок розлився в чистий ставочок. Серед ставка, на маленькому острівці, був зложений з сірого каміння грот. Маленьке човенце гоїдалося при березі. Я пішов далі, річечка випливала й далі зі ставка, тільки тепер вона стала ширшою й спокійнішою.

Парк одійшов, зелена оксамитна полонина розіслалася навколо. Я зробив ще кілька кроків, повернув за річкою і враз побачив на горі легкий білий павільйон. Він весь складався з вікон та колон і, здавалось, світився наскрізь (За А. Старицькою-Черняхівською).

- Які мовні засоби автор використовує для увиразнення зображуваного?

322 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Які типи мовлення поєднано в тексті? Чому текст поділений на вісім абзаців? Сформулюйте й запишіть основну думку кожного абзацу.

Блакитний океан над головою. Золоте море хлібів перед очима. Спекотне сонце і сухий легкокрилий вітерець, що

приємно освіжає. Прохолодно-сині озера попереду: вони «всихають», щезають, коли підходиш ближче...

Степове безмежжя хвилює, бентежить, забиває дух. Тут дихається вільно й легко, а повітря напахчене тисячолітнім ароматом землі, хліба, сонця і квітів! Тут думається красиво. Тут бачиш далеко-далеко: за видолинками, за зеленими гребінчиками лісосмуг — тремтливе видноколо. За ним, оповита сизим манливим серпанком, друга смуга обрію. А там, далі, ледь вгадуються треті горизонти... Степ велетенськими хвилями розбігається в усі боки. Скіфські кургани, високі козачі могили — величні знаки вічного нашого буття на цій землі.

Густі сірі шлейфи куряви тягнуться за прудкими вантажівками — степова пилюга не ядуча, не гірка, а терпка, вона пахне пшеничним колоссям і теплою землею. Мов хрущі, діловито гудуть степові невгомони — трактори.

Сонце вгорі і мільйони сонць на землі: соняшникове поле. І жовтогарячі, у грайливій веселій короні золотавих пелюсток, соняшникові голови, мов радары, звернуті до світла, повертаються за ним. Соняшник — емблема України...

Теплого переджнив'я степ бринить від ніжних дзвінких мелодій. В осяйній високості виспіває незримий і найневтомніший співець українського степу — жайворонок. Лише кілька місяців він сурмить у небі, але сріблясті скалочки його мелодій надовго западають у душу хліборобів. І навіть узимку, коли віхола стугонить над степом, здіймаючи у білу безвість курай та соняшникове паліччя, довгими ночами степовикові вчуваються весняні співи — переливи маленької чубатенької пташки, яка першою будить степ напровесні...

Та присядьмо на межнику, візьмімо жменю крихкого українського чорнозему. Землисті кристалики, пористі грудочки... Ось вона, наша годувальниця. Найкращий чорнозем, що дає життя, що годує світ...

А дорога кличе... Поспішаймо до машини, вже сонце височенько. Ми виїхали зі столиці степів Кіровограда, і шлях стелеться на південь. Туди, у напрямку благословенної Компаніївки, сонячного, напахченого полинами Бобринця... Урешті, цим шляхом можна переїхати весь український степ і влетіти прямо у запилений Миколаїв. Це там, де Інгул, обійнявшись з Бугом, впадає в лиман. Там, де починалася давня перлина степу — казкова Гілея...

Напівзабута Гілея. Так називався наш край десять тисяч років тому. Гілея — це по-грецькому лісисто. Наші пращури дружили з греками. А ті, завітавши до нашої сторони, чарівної країни, назвали її Гілеето (лісистою), бо могутні праліси, густі й зелені, шуміли над лиманами і самісіньким Дніпром, тодішнім Борисфеном, та заходили в глибини степів, де люті тури вільно ховалися у високій траві та дебелих полинах... (За С. Плачиндою).

- Якими засобами в тексті досягнуто емоційності та образності?
- З'ясуйте, що саме автор образно називає *перлиною степу, нашою годувальницею, незримим і невтомним співцем, емблемою України, блакитним океаном, величним знаком вічного нашого буття, столицею степів*.
- Якими прикметниками автор описує небо, поле, вітерець, траву, степ, жайворонка, землю?
- Чи бачимо з тексту, як автор ставиться до зображуваного?
- Випишіть спільнокореневі слова. Яка їхня функція в тексті?
- Поясніть написання власних назв.
- Випишіть із тексту складні прикметники й поясніть їх правопис.
- Поясніть уживання розділових знаків у реченні *Скіфські кургани, високі козачі могили — величні знаки вічного нашого буття на цій землі*.

323 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Які типи мовлення поєднані в ньому і як вони допомагають у розкритті думки? У чому полягають особливості стислого переказу? Запишіть складний план тексту. Напишіть стислий переказ тексту за планом.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Осідком козаків була Запорозька Січ на Дніпрі, нижче порогів, на островах. Там запорожці жили постійно: збиралися, вчилися військової справи і готувалися до воєнних походів.

Січ — то була простора площа на Дніпровім острові Хортиця (потім на Базавлуці і Томаківці). Зо всіх боків обливала цей острів глибока вода Дніпра, крім того, на самому острові був викопаний глибокий рів, наповнений водою, поставлено високий гострий частокіл з міцними брамами. На брамах, що на ніч замикалися, стояли гармати й чатувала козацька сторожа. Не диво, що неможливо було дістатися на Січ. І хоча не раз пробували здобувати Січ турки й татари, та це їм не вдавалося.

Довкола майдану стояли побудовані хатки, так звані «коші» (з плетеними стінками), або «курені». Ті хатки були криті очеретом або кінськими шкірами. В такій хатці жив один курінь з курінним отаманом. Та козаки тільки спали тут або пересиджували негоду, латаючи одяг або чистячи зброю. В погідні дні перебували на майдані чи в степу за рікою. Там вправлялися в їзді верхи, в стрільбі з рушниць і гармат та ремонтували човни.

Посередині Січі стояла невелика церква Святої Покрови, знадвору дуже скромна, але всередині повна золота й срібла, бо козаки були побожні й дуже дбали про свою церкву, а під час читання Євангелія тримали шаблі, наполовину витягнуті з піхов, на знак того, що готові будь-якої миті боронити свою віру. Частину своєї воєнної здобичі призначали на церкву і купували щораз кращі нові хоругви та ікони.

На Січі, крім хаток-куренів, були й склади зі зброєю, з гарматами, з човнами та харчами. Коло складів стоя-

Реконструкція Запорозької Січі на острові Хортиця на Дніпрі

Церква Святої Покрови
на острові Хортиця.
Сучасний вигляд

ла вночі сторожа. Про звичаї й побут козаків-запорозьців є багато свідчень очевидців, які були на Січі. Хто хотів стати козаком, мав наперед служити три роки в старого козака за джуру. Джура робив усяку роботу й носив за козаком другу рушницю. Коли ж навчався в нього орудувати зброєю й набирив вправності у битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

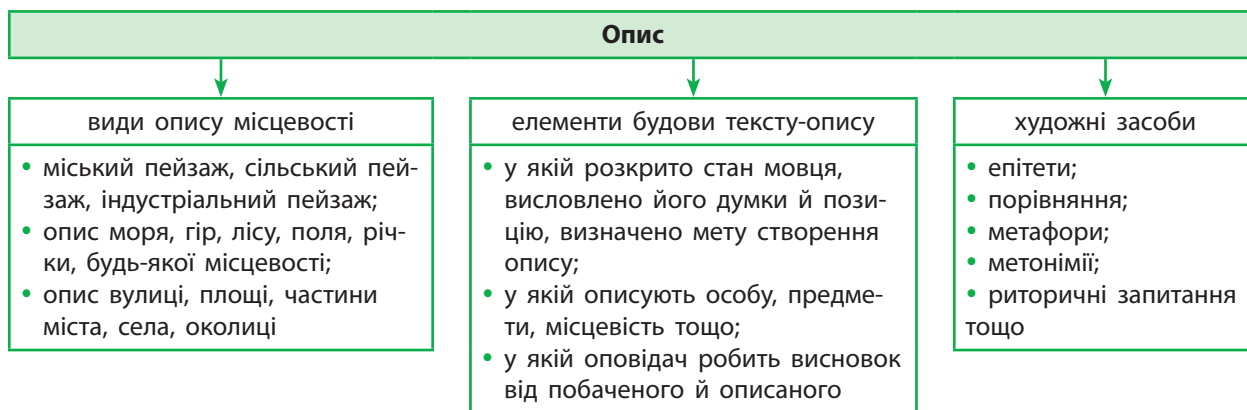
Славне Військо Запорозьке близько трьохсот літ обороняло Україну від усяких нападників. Відвага й хоробрість козаків були відомі в цілій Європі (За А. Лотоцьким).

- Поясніть значення слів *частокіл*, *брама*, *кіш*, *отаман*, *джура*.

ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ (ВУЛИЦІ, СЕЛА, МІСТА) НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (УСНО)

324 Розгляньте схему. Сформулюйте особливості опису місцевості. Якою інформацією ви доповнили б схему? Які відомості вважаєте надлишковими?

- Пригадайте визначення понять *епітет*, *метафора*, *метонімія*, *порівняння*. Наведіть приклади.

325 Прочитайте тексти. Визначте, яку місцевість описано. Зверніть увагу на те, які мовні засоби вжито для опису, яку пору року і час доби описано, які засоби міжфразового зв'язку використано.

1. Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро. Стоячи на Володимирській гірці, я хвилююся над неосяжним простором, що відкривається моїм очам, і в мене таке відчуття, не наче я — птах, немовби лечу я, розпластавши руки-крила.

Колись наш пращур отак зупинився на Київській горі над Боричевим узвозом і, теж зазнавши, певне, отакого дивовижного почуття падіння-польоту, сподобав це місце. А може, вибрав він Київську гору тому, що з неї найліпше було виглядати червоні лодії, що йшли Дніпром, і чорні човники древлян, які спускалися Десною.

**ЯК СКЛАСТИ
ОПИС МІСЦЕВОСТІ**

1. Виберіть місцевість, яку будете описувати.
2. Визначте, про що ви хотіли б написати, які емоційні переживання пов'язані у вас із цим місцем.
3. Уявіть адресата свого твору. Подумайте, якими враженнями ви хотіли б поділитися з ним, чим можете зацікавити його.
4. Сформулюйте тему й основну думку твору. Продумайте його структуру, послідовність опису місцевості.
5. Візьміть до уваги, що під час опису місцевості потрібно враховувати пору року й час доби.
6. Напишіть твір на чернетці. Не забувайте використовувати художні засоби.

Коли кажуть «Київ», я бачу загадкові кам'яні будинки, зелені скверики, горбаті вулички і широкі площі, Володимира й затінені липами вулиці Печерська, чарівні Солом'янку і Татарку.

Коли кажуть «Київ», я бачу, як рано-вранці квапиться сучасний Київ на роботу в незліченні установи — цю неодмінну належність столиці.

Є міста, у яких минуле більше, значиміше, ніж нинішність; є міста, що лише ждуть свого майбутнього. Київ гармонійно поєднує в собі всі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у русі, у неперервних змінах (*За П. Загребельним*).

2. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перелюті. Ми йдемо на надплезне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні прелюти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани і води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуса годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьожака огнів. Нарешті надходило надплезне. Я стягував на ботфортах реміні й брів у болото. Сторожова стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечірньої зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до Вечірні. На небі вже булькали зорі, і зі степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт (*М. Хвильовий*).

- Які художні засоби використано в текстах? Наведіть приклади.

326 Прочитайте слова й словосполучення. Поясніть, що вони позначають. Складіть із ними речення.

Близько, близенько, недалеко, недалечко, неподалік, під самим боком, поблизу, поруч, рукою подати; навпроти, на протилежному боці, насупроти, переді мною, посередині.

Лежати, пролягати, простелятися, простягатися, стелитися, розлягтися, тягнутися, тягтися, широчіти.

327 Підготуйте усний твір у художньому стилі на одну з тем:

1. «Моє місто».
2. «Місто моїх мрій».
3. «Моя дорога додому».
4. «Найкраще місце на землі».
5. Самостійно обрана тема.